

Tartu Riiklik Ülikool
eesti keele kateeder

Tartu-Maarja
murrak

Diplomitöö

Lea Pung
Juhendaja Ü. Parbus

Tartu 1968

o. Sissejuhatus.

Endine Tartu-Maarja kihelkond asus Tartumaa keskosas Emajõe põhjakaldal, selle kesk- ja alamjooksul. Kihelkond ulatus kitsa ribana Tartust ida poole kuni Peipsi järveni. Idaosas alaneb maapind luha- ja soomadalikuks, mis on asustamata ja jaotatud mitmete valdade vahel. Jõeäärne luht oli Alverikülalt alates jagatud 5 valla (Kavastu, Luunja, Võnnu, Mäksa, Vastse-Kuuste) vahel.¹ Alveriküla 8 pere maad, metsad ja sood kuulusid Võnnu vallale, elanikud ise Võnnu kogudusse.

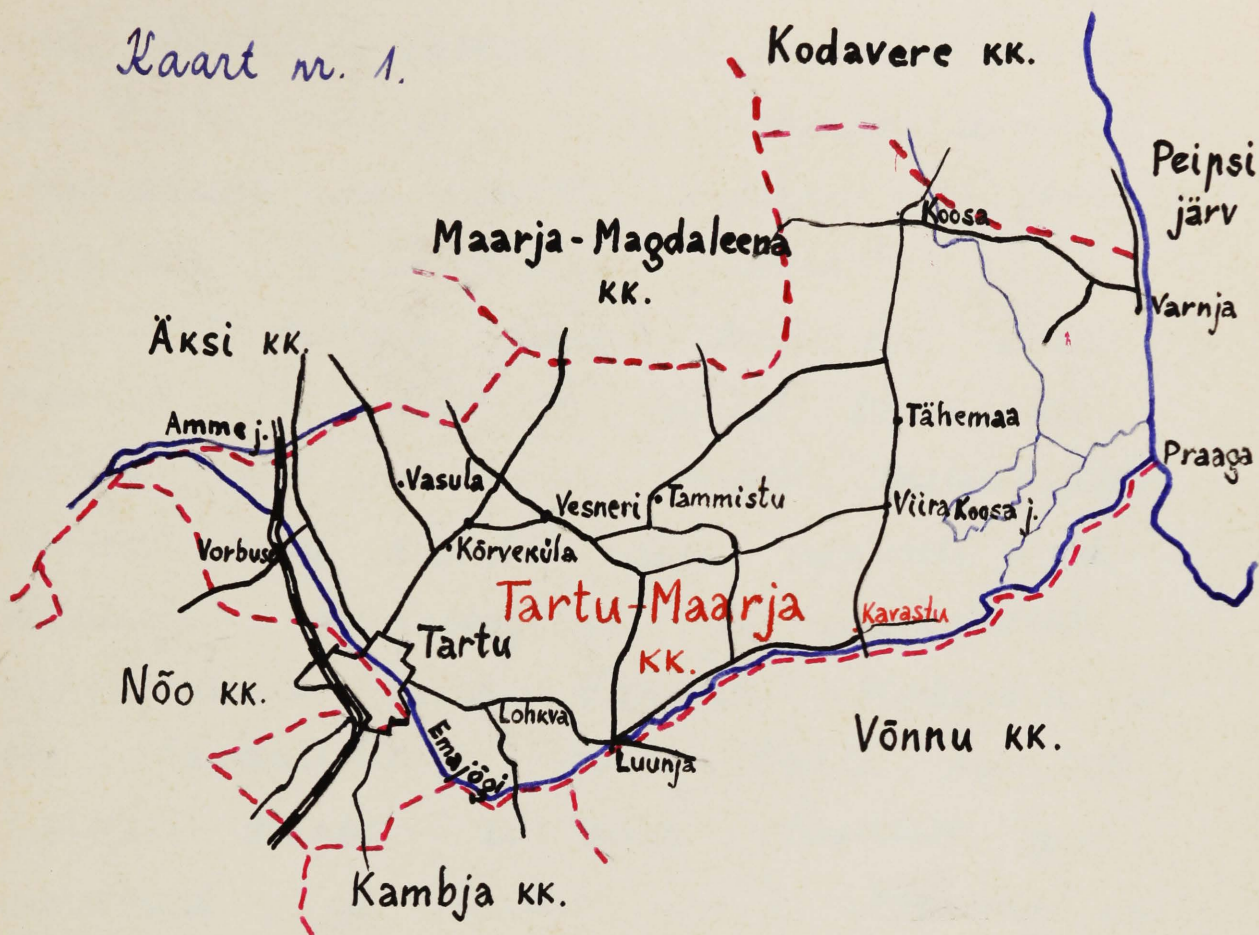
Piir kulges praeguse Kavistu maja juurest.

Lõunas oli kihelkonna piiriks Emajõgi, naabruses olid Võnnu, Lambja ja Nõo kihelkonnad. Loodes oli piiriks Amme jõgi, mille vastaskaldale jäi Äksi, põhjanaabriteks olid Maarja-Magdaleena ja Kodavere kihelkonnad (vt. kaart nr. 1).

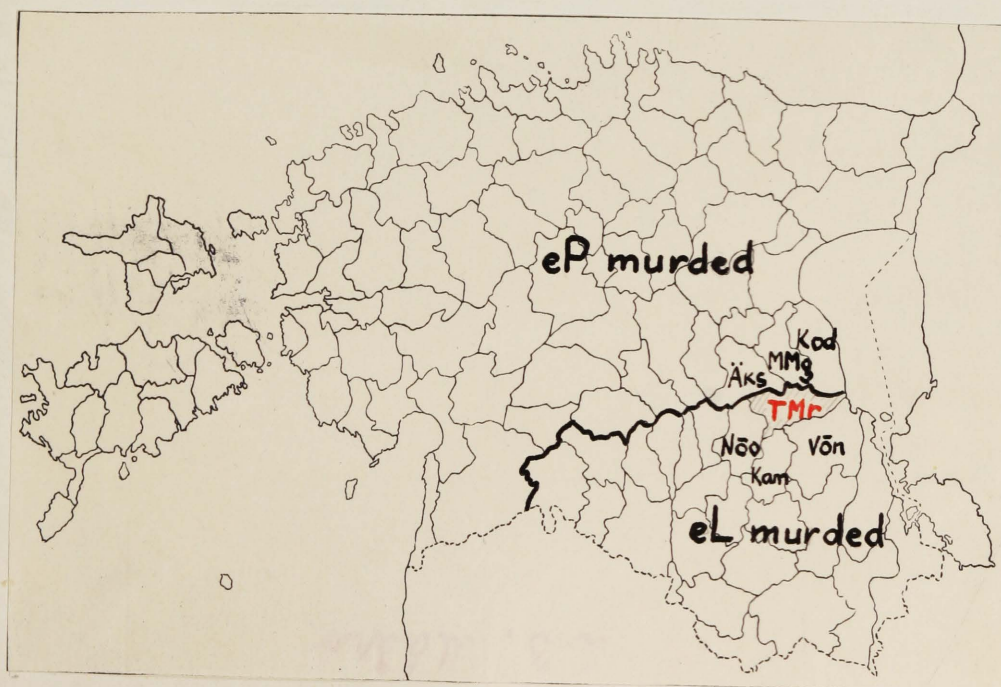
Tartu-Maarja murrak kuulub eL murderühma. eL ja eP murrete erinevused on vanad, arvatakse, et need on tek-

¹ Tartumaa. Tartu, 1925, kaart nr. 1.

Kaart nr. 1.

Kaart nr. 2.

kinud mitme omaegse läänemeresoome hõimu keele baasil.² Kesksiks eL murdeks loetakse tartu murret, mille põhjapoolseimaks murrakuks on rohkel määral eP joeni sisaldav Tartu-Maaja murrek.³

Ida murrak pakub huvi kui sündemurrak. Sa jääb eL ja eP kulealade piirile, siin puuduvad omaette spetsiifilised jooned ning ristub palju erinevate häälikuliste, morfoloogiliste ja leksikaalsete vahetõrgete piire. Vanema põlvkonna keel on lõunaestilisem, kuid tartu murdest tublisti erineb (ei esine klusiilide gemineerumist, de- illatiivi jne.). Nooremal generatsioonil ilmnevad uuemad, põhja-estiske murde ja kirjakeele mõjud. Paljusid morfeeme kasutatakse ühe ja sama keelejuhi poolt kord lõuna-, kord põhja-estilisena.

Siia murrakusse ulatuvad Ida-Eestis levinud vadjapäraseid jooned: o on säilinud nõrgaastmelistes vormides (maeso, noätti, üle saa krõni), r säilimine (lee-

² A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk.

³ Sealsamas, lk. 24.

rukke), ai-diptong järgsilpides (venelaisi, vainelaisi), saavas käändes ks > st (vanast, sippa-soisist). Tšlr murrakut iseloomustab veel lääne-eestiline nõrgaastmeline mitmus ī käändkonna sõnades, kuigi otsene seos läänemurdega puudub (kül-maseoa, silmasele, loojaosea, palre-õunizis). Viimast murdeerinevust võiks pida-da Tšlr murrakus isegi primaarseks tun-nusjooneks.⁴ Nimetatud erinevus ja st-lõpuline saav kääne on siin niivõrd iseloomulikud ja tugevad, et sisserännanudki rätavad need täielikult omaks.

Käesoleva töö põhimaterjal on ko-gutud Tšlr kihelkonna idapoolsemast asast — endise Kavastu mõisa ümbrusest. (umbes 20 km Tartust).

Kavastu ümbruse asustus on arvatavas-ti väga vana, sest e.m.a. asus elanik-kond jõeorgude ääritel madalamates kohta-des. Vanimad märgid asustusest pärine-vad viii - vii aastatuhandest e.m.a. Neid nn. Kunda kultuuri küttimis- ja kalastusra-hendeid on leitud ka Tartu ümbrusest.⁵

⁴ U. Parbus, Kirjakulust, siirdekulust ja murdekulust. EST 12, Tallinn, 1966, lk. 6.

⁵ L. Jaanits, Eesti NSV territooriumi kiviraja elanike pärit-olu küsimusi. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 120.

Edasi on teada III aastatuhandene, neoliitiku-
kumi kuuluvad Akali ja Kullamäe asulad
Emajõe suudmes.⁶ Elanikud tegelesid siis ka-
lastamise, küttimise ja taimtoidu kora-
misega. Ilmr kihelkonnast on leitud veel
II aastatuhandest pärit olevaid venekirveid.⁷
Selle kultuuri arukad tegelesid juba looma-
kasvatusega, aga rändasid veel.

Arheoloogid on tähele pannud meie
ajaarvamise esimesse nelja sajandisse kuu-
luvate muististe erilaadi, erinevusi eP
ja eL metallehtes ja keraamikas. Eesti
hõimude kultuur jagunes selgesti sama-
diks põhirühmadiks, mida liitakse kee-
le jagunemises peamisteks murreteks. Need
kultuurivaldkonnad kajastavad muistseid
hõime ja hõimurühmi.⁸

IV - IX sajandil lagunesid hõimu- ja
sugukonnad. Neid asendasid territoriaal-
sed kogukondade liidud, maakonnad ja
kihelkonnad. Kuni 13. sajandini oli Ka-
raste ümbruse asustus hõre, Tartu lähe-
duses hoopis tihedam.⁹

⁶ L. Jaanits, op. cit., lk. 129.

⁷ L. Jaanits, op. cit., lk. 139.

⁸ H. Moora, Eesti rahva ja naaberahvaste kujune-
misest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost.
Tallinn, 1956, lk. 98.

⁹ Sealsamas, lk. 114, joonis 20.

14. saj. ürikuis on mainitud Nus-Kastre linnust.¹⁰ Saksa kules nimetati teda Warbeck (Werbex), mis tähendas 'jõe tõket'. Keskajal asuski jões tõke, mille taga laevadelt tooli nõuti. Samal ajal oli linnuse juures ka väike alvrik, kirik, surnuaed. Alvrikust on säilinud praeguse Alvi küla nimi. Rahvasuus liigub jutt, et Alviküla kirik olnud suur ja tähtis ning Kodavere olewat olnud selle abikirik. Põhjarõja ajal oli Nus-Kastre linnusel oluline osa Tartu linna kaitses. 1704 a. toimus siin lahing, milles hävitati Rastsi laevastik. Praegugi on jõe põhjas uputatud lipulaev. Linnuse kohal oli hiljem kõrts, mis on tuntud Rastsi kõrtsi nime all ja seal säilinud vaatamisväärsus.

Katoliku ajal teatakse olnud Tartus 3 kihelkonnakirikut.¹¹ Üks neist oli Maarja kirik, mis põlnes 13. sajandist ja kuulus esialgu saksa kogudusele. Põhjarõja ajal kirik hävis ja jumalateenistusi peeti ühes äärelinna puumajas. 1841. a. sai valmis uus Maarja kirik, mis

¹⁰ Kas tunnend maad. Tallinn, 1965, lk. 570.

¹¹ Tartumaa, Tartu, 1925, lk. 434.

ehitati maarahvale, sest saksa ja maarahvas „es tahha mitte ennem ütte ainsa kirrikko pärrale jada”.¹² Kirik ehitati põhiliselt maarahva kulu ja abiga.

Tüür kogudusse kuulusid Luunja, Laadi, Tammistu, Vorbuse ja Vesneri vallad ning osa Kavastu, Tähtvere ja Lopka valdadest. Kihelkonna üldpindala oli 445 km², elanikke 8000 (1934. a. andmed).¹³ Kihelkonnas oli 34 mõisat (neist 14 peamõisat). Kavastu mõis arus looduslikult kaunis kohas Emajõeга paralleelsel künnil. Härrastemaja oli kahekordne ehitus rohkem kui 30 toaga. Karjamõisaid oli 3: Nüra, Poksi, Saage (praeguse nimega Saeneki). Alates 1924. a. oli härrastemajas vanadekodu kuni Suure Isamaasõjani, kui hoone hävis.

Tüür kihelkonnas on läänest idasse 3 maastikulist ala: rooremaastik, kergelt laineline kühmude ja seljakute ala (Kavastus) ning madal, tasane Peipsi nõgu. Emajõe org on Kavastu kohal kitsas, edasi laieneb ja sulab ühte Peipsi madalikuga. Alvikülalt ida poole ulatub

¹² Tarto lina Maria kirriko kella pühhendamine päeva mäletus. 1862, lk. 3.

¹³ Eesti entsüklopeedia VIII. Tartu, 1937, lk. 26.

maapind 1-2 m üle järve ja on üleni soostunud. Oletatakse, et see osa on olnud Peipsi vee all. Järve taganemisest on järvele jäänud rida Peipsiga ühenduses olevaid järvi.¹⁴

Taimkatte piiri võib tõmmata Kaarli mõisast Karastu mõisani. Idas on sood ja metsad, läänes põllud ja luhad. Paremad põllumaad ja jõukad talud olid Luunja ja Raadi vallas. Karastu mõisa ümbruses olid väikesed talud, suuri majapidamisi oli vähem. Talude päriseks ostmine toimus Karastu vallas järgmistel aastatel:

1861. - 1870. a.	6 talu
1871. - 1880. a.	38 talu
1891. - 1900. a.	1 talu
1911. - 1918. a.	4 talu. ¹⁵

Karastu mõisa maad jagati 1920. a. ja ümbruses tekkis palju väiketalusid. Suures talude ostmisega on Karastus hulk siserännanud inimesi: mitmed pühamehed on tulnud Klatskivi ümbrusest, üksikud ka lõunapoolsetest kihulkondadest, kuigi

¹⁴ Tartumaa. Tartu, 1925, lk. 421.

¹⁵ Sealsamas, lk. 452.

Ülejäält on sagedamini toodud püreaisi.

Talukooned asuvad enamasti suuremate teede ääres (Alwikiila, Sooranna, Likaste, Vüra külad). Karastust läände on põlluks kõlblikku maad rohkem, seal on talud hajutatult. Emajõe-äärne asustus sai Suure Isamaasõja ajal tugevasti kannatada, enamik elumaju hävis. Hiljem on ehitatud asemele hulk väikseid ühe- ja kahekoalisi maju, mida praegu asendatakse ajakohasematega.

Vallakool oli Karastus olemas 1840.a. Sajandite vahitusel laskis mõis ehitada õpetajate maja ja koolimaja, kus praegu töötab algkool. Kihlikonna hariduselu ja kultuuritaset on pidevalt mäjustanud Tartu linn.¹⁶ Tartu osatähtsus on kasvanud tänapäeval veelgi suure soodsate liiklusvõimalustega autobussi ning laevaga. Peaaegu kõik perekonnad on seotud linnaga oma laste kaudu: lapsed saadetakse linna õppima ja töötama.

Tähtsaks murrakut võib lugeda avatud murrakuks,¹⁷ kirjakeele mõju on riin aktiivne.

¹⁶ Eesti entsüklopeedia. Tartu, 1937, lk. 26.

¹⁷ U. Parbus, op. cit., lk. 11.

See kasvab pidevalt roosus tööstuskeskuse lähedusega, haridustaseme tõusuga ning raadio ja ajakirjanduse kaasabil.

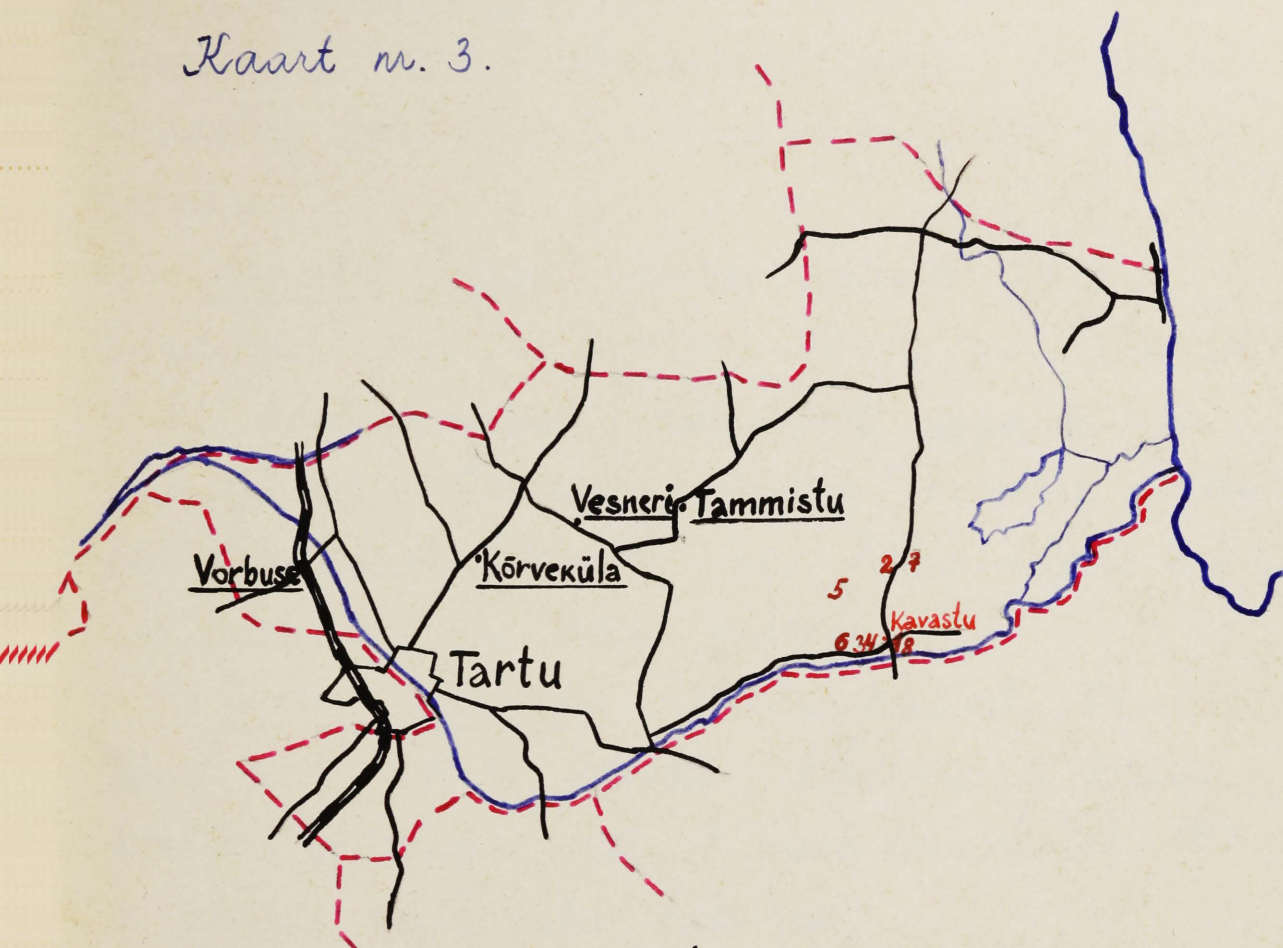
EL murretest toimub eraldumine, oluliseks põhjuseks on siin looduslik takistus - Emajõgi. Lähikäimine ülejõe rahvaga on raskendatud, toimub põhiliselt paatide ja parvede abil, sõlad on ainult Käreveres, Tartus ja Luunjas.

Tähts murrakut võiks tänapäeval nimetada murdeliseks siirdekuleks.¹⁸ Seda iseloomustab murdeliste primaarsete tunnusjoonte puudumine ja eri murretest pärinevate sekundaarsete tunnuste esinemine kõrvuti kirjakule-lähedaste keelenditega.

Karastus on praegu Emajõe kolhoos, mis tegeleb põllunduse ja karjandusega. Elukutselisi kalamehi on Peipsi ääres Praagal, Karastus elab vaid üksikuid. Kulejuhtideks on valitud erineva vanusega inimesi Mõisa, Kikaste, Vüra ja Sirgumetsa külast (vt. kaarti nr. 3.). Valiku tingimuseks oli nende vanemate elamine Karastu vallas.

¹⁸ U. Parbus, op. cit., lk. 9.

Kaart nr. 3.

Kavastu keelejuhid:

- 1 - Arnold Pärn
- 2 - Liine-Rosaalie Karu
- 3 - Jaan Lõhmus
- 4 - Helmi Lõhmus
- 5 - Hilda Pung
- 6 - Meeta Kurvits
- 7 - Marta Karu
- 8 - Ida Mihkelson

Võruse - võrdlusmaterjali kogumiskohad

Lüine - Rosalie Karu Vüra külast, 86-a.

Sündinud 1882. a. Marjamäe talus, käinud 4 aastat koolis. Oma vanuse kohta tragi inimene.

Arnold Pärn Mõisa külast, 75-a.

Sündinud 1893. a. Tavistu talus, on saanud 4 kl. koolehitudust, töötanud sepana ja puusepana. Praegu töötab päevast päeva kolhoosi kanafarmis, on haruldastelt erksa vaimu ja hea mälu.

Jaan Lõhmus Mõisa külast, 79-a.

Sündinud 1889. a. Koosal, käinud 4 talve koolis, võtnud osa I maailmasõjast. 1920. a. alates väiketalu peremees.

Ilmi Lõhmus Mõisa külast, 76-a.

Sündinud 1892. a. Meksis, elanud Tähemaal, algkooli haridusega. Alates 1920. a. talupere naine, praegu invaliid.

Hilda Pung Sirgumetsa külast, 66-a.

Sündinud 1902. a. Vüra kõrtsi juures, käinud 3 talve koolis, olnud taluteenija ja majateenijanna linnas. Hiljem on saanud talupere naiseks. Loeb hooliga ajalehti ja kuulab raadiot.

Meeta Kurvits Kikaste külast, 59-a.

Sündinud 1909. a. Vüra külas, 4-kl. hari-

Keelejuht Arnold Pärn

Keelejuht

Liine - Rosalie
Karu

dusega taluperenaine. Mitmekülgsite huvi-
dega inimene, palju lugenud, sellepärast
on tuntav kirjakeele mõju. 15 a. on
olnud kohusetruu büdžett, juba aastaid
Loodusuurijate Seltsi liige, teostab aasta
ringi lindude ja loomade vaatlusi.

Marta Karu Vüra külast, 48-a.

Sündinud 1920. a. Vüra külas, 6-kl. hari-
dusega esrindlik põllutöölaine, ühiskondli-
kult väga aktiivne.

Ida - Vilhelmine - Elisabeth Mikkelsen

Mõisa külast, 71-a. Sündinud 1897. a.,
olnud põllutöölaine mõisa ajal ja kolhoos-
is. Vanemad on pärit Mäksalt ja kee-
lejuht on lõunaestilisema kulepruugiga.
Sama el sõnad on töös valdi tähis-
tatud tähtedega J.M.

Töö põhineb nende keelejuhtide kuml-
dulistel tekstidel, peamiselt on kasuta-
tud A. Pärna, H. Punga ja M. Kurvitsa
tekste. Enamik materjale on antud töö
lisas.

Võrdlusmaterjalina on kasutatud
TRÜ eesti keele katedris olemasolevaid kuml-
dilisi murditekste ja ülevaateid J.M. r
murraku kohta. Materjalid on kirja
pandud :

Keelejuht Meeta Kurvits

Keelejuht Hilda Pung

1932. a. Kõrveküllast,

1936. a. Vesneri vallast,

1940. a. Vorbuse vallast,

1954. a. Sammistu vallast (vt. kaart nr. 3.)

Nende vanade tekstide transkriptsiooni on ajakohastatud. Neid ^{tekste} ei saa käsitleda absoluutse võrdlusmaterjalina, enam peegeldavad nad kelenähtuste arengut. Võrdlust on kasutatatud tavaliselt neil juhtudel, kus on kõikumisi eL ja eP murdejoonte vahel.

Alljärgnev töö on deskriptiivset laadi, on püütud lähtuda väljakujunenud keeleajaloolisest printsiibist. Fonetika ja morfoloogia aluseks on Lauri Tettumene „Eesti keelen äännehistoria“ ja A. Kase „Eesti keele ajalooline grammatika“, leksika põhineb A. Saareste teosel „Leksikaalsest vahetorkadest eesti murretes“. Murdeerinevuste liigitamisel on arvestatud A. Kase artikkelit „Eesti murretest“.¹⁹

Murrakule iseloomulike nähtuste kohta on lisatud kaardid. Sageli on valitud sellised, mis peegeldavad A. Saareste poolt antud vormidist erinevat

¹⁹ A. Kask, Eesti murretest. Kodumurre 3/4, Tallinn, 1962, lk. 8 jj.

esinemust, kus on toimunud nihked ja
murrete kasuks. Kõiki võimalikke vorme
kaartidel ei ole antud, ^{isnerad} ainult need,
mis on seotud Tõllr murrakuga ja sel-
le ümbrusega. Põnasega on märgitud
praegused vormid.

Keelejuhid Helmi ja Jaan
Lõhmus

1. Ülevaade foneetikast.

1.1. Konsonantism.

1.1.1. Üksikkulusiilid sõna algul.

Tartu-Maarja kihelkonnas on sõnaalguline teenuisklusiil säilinud. Helilise klusiiliga algavates sõnades on klusiil muutunud helituks:

kodokkene, tulle vihma, tüü,
pü-zip, kultai-r eina-mäst,
prigader, karä-z.

Liitsõna piiiril on teenuis:

1.1.1.1. helilises naabruses nõrgenenud mediaals:

kohu-zim niou sai-buru, köli-
dare, pü-süo, paine-suñizis,
pere-ooñnas, mä-ooñuz 'kordus-

künd', seä-õeris.

1.1.1.2. moodustanud elneva samasuguse klusiiliga geminaadi:

käzi-rauttē,

1.1.1.3. lihtsalt tugevnenud:

einaippu.

Samalaadseid muutumisi on üles kirjutatud ka mujal Tartu-Maarja kihelkonnas. Näiteks Tammistust:

tule-vañju, sür-süü, pühazane
pülsa 'laupäev'; sijaipole ²⁰

²⁰ L. Park, Ülevaade tartu-maarja murrakust. 1954, lk.5.
(Siffer K-45, 5. Viimane nr. tähistab lehekülge.)

Vesnerist: lausa, tulevašas, lāne. būis,
mūķu.²¹

Eesti murretes esineb sõnuti sõnaalgulise klusili vaheldus mõne teise konsonandiga. Mnr loetakse siirdmurraku alaks²², sellepärast on paralleelselt vormid:

teivaz ja saivas ~ saivais

tis ja sis

tistma ja ära nēsta

tiķker. Beris ja kiķker. Beris

Viimaseid vorme võib kuulda vanematelt inimestelt, kellel on olnud vähemalgi määral kokkupuuteid nn. „ülejõe keeliga“, s. t. Võnnu kihelkonnaga.

Ka Vesnerist vorm kelistazin 'helistasin'²³

1. 1. 2. Konsonantühendid sõna algul.

Klusilid on konsonantühendites säilinud:

kr siõävit krāve, kryķis osene,

²¹ R. Alekōrs, Murdetekste Vesneri vallast, Tartumaal. 1936, lk. 5, 8, 12, 8. (šiffr T-151)

²² A. Saareste, Eesti keelala murdelisest liigendusest. Tartu, 1932, lk. 24.

²³ T-151, 8.

pr krampi, krañts 'pärq', krâm
tr proõra, praõou, prü, oost 'eine'
kl traktor läks rikke, trep
miä käizin klīnikku, klīmisi
sup, klīstriaa
pl plāts, pīmā, vōāmizest plāñ

Lõunaeestiliste mõjudega on sõna kruus, millist on tarvitusel vorm rūz. Erisugused ja idamurde mõjuga on sõnad liim ja ruut. Esinevad vormid:

klīm, līm, akna, krūt, krütte-
line, krüseline.

Kohalikud inimesed arvavad, et konsonantühendi tekkimist sõnas liim on põhjustanud venekeelne kreū. Tseloomulik on veel, et sagedamini kasutatakse konsonantühendit tegusõnas: klīmima. (Sama vormi on täheldatud ka Tammistus²⁴). Nimisõna võib olla ilma sulghäälikuta: līm.

Sõna praegu esineb Kavastus kujul:

praõou, praõou ja praõoa.

Vesnerist on leitud vorm päõroui.²⁵

Ühel Kavastu kulejuhil oli kadunud klusiil ts-ühendist: tseppeli:n, säri ajal.

²⁴ K-45, 5.

²⁵ T-151, 13.

1. 1. 3. Üksikklusiid sõna sus silbi algul.

1. 1. 3. 1. Pearõhulise silbi vokaalainere järel

* k > g

talvel lāks rōo vanast, vaouni
se, taozi, sūrema koouze, is
pae, elo-ia, laae, liisidmā
le, aoanit, ioi; poio, kaūae,
leio 'lōög'.

Sonast taigen (*taikina) on klusiil kadu-
nud, erineb vorm taēnas.

* t > d

asur, riia, reoloe, oovams,
sipi-ooa, ida, sai reolou,
uoar, laou, pūselāt sūkki; oi-
siz, aio 'aed' vioi, kilu-mēttē
māo, vēsiikkene.

Nõrga astme ildistuse tagajärjel on *t
jōudma - tüübis ka tugevaastmelistes vormides
andnud -w: lajs jēūwaz.

* p > β

asi-ōāza, lōbitti, tūza, kusi-
jaz, neli oβest, razazira linu,
razaus seibio, kisena vizi.

jōgi - kāsi - tüübi illatiivis on toimunud
kõrvale kaldumine: tekkinud geminaat nagu
kirjakeeles.

tūpa (*tupahen), sia ajal
pakku, teras patta, es pūsu
kōkku, erigoas liikku.

tegema - lugema - tüübi ainsuse ja mitmuse
3. pöördes esineb nõrk aste:

tüž pü-süs, tēvas kuhja,
loivas.

Harva tuleb ette ka ootuspärast, eh tu-
gavat astet: mis paõu tege 'teeb'.

Sama tüübi minevikus on d tugur aste:
teoi vähämaš, teoi komäka
pisime vällast kaima.

Umbisikulise tegumise minevikus on samuti
tugur aste. Siin esineb idaestiline d.

reätti jē vīse, paez 'pöge-
neb' saas vihma.

Tammistust: vihma saas täna kiirva.²⁶

1. 1. 3. 2. Illusiilid nasaali ja liikvida
järel.

K

Nasaali z järel on ootuspärane media.
Esineb vältuvaheldus nagu kirjakeeles.

pažō, sāžō, ražoi, tažau,
rižoi.

Seaduspärasus on tunginud ka hilis-
laenuitesse: pažorotti.

Lükkvidate järel on häälikuseaduslik g.
Neis sõnades esineb laadivaheldus.

jalo, sälöä, kiäöe, tuläe,
mäioutta 'mötte, saa aru!',
valoe, järoi, piläeni 'ääreni'
säro.

ル

Nasaali m ja liinvidate järel on *h
nõrgenenud mudiaks:

raibao, kambri, äršan (J.M.)
'harrastemaja' ümbre

* $\underline{p}$ on säilinud komparatiivi tunnu-
ses (* $\underline{p} > \underline{\beta}$): raškemb, vaškemb, oovaramb

Mr kihelkond asub piirialal, seetõttu
esineb siin ka põhjastilist m-tunnusega
komparatiivi: väiksem, sürem. (vt. lk. 127).

土

Nasaali $\approx$ järel on üldine tennise nõr-
genemine meediaks, ka järgsilpides:

veño , kiñoral , suñsizirav ,
inšine , kañsa , kañsu 'kändu';
paranoisu , peransu , majanoaz
meizat , kohensasa vařmizio 'farmi'

Seaduspärasus taimib ka hilislaenuides:

Kōhōrahio

Reeglipärane on andma - tüübi lihtminevi-

ku 3. pöörre, kus esineb astmeüldistus:

añsiez, kañsiez, pañsiez (viimane on siirdunud andma-tüüpi).

-nti on kiüis - kolmas - tüübis arenenud s-k (-nti > * vok.+ti > vok.+s):

pá káz, kolmas kü.

Karastus esines ka vorm kiüts: küitse.

Lükkvidate järel sõna tüves on klusiili nõrgenemine üldine:

kelori (nom.), silo, áo muloa,
lünja valoa.

suur-tuul, tütar-kannel-tüübi ainsuse partitiivis on kaste-tüübi analoogial üldistunud -t: ei ole sürt sünt, nört rahvast, mittu tüttart.

Sama nähtus esineb ablatiivis ja lt-adverbides: päsi pält, sält, kahelt, mält.

tütar-kannel-tüübi partitiivis tarvita-takse ka mediat, nagu on näidanud A. Saareste²⁷: kañnelo, samñnelo 'sammalt'

meel-äär-tüübi illatiivis on sekundaarne d (Vt. lk. 118): ei tule míloe, koosnu ví víroe, júroe (tav. manu).

1.1.3.3. Ilusiilid s, h ja t,k järel.

k

Spirantide s ja h järel on k säilinud:
raiske, äüru-niske (J.M.) kiiskuz,
kiisk-ommiikkust, koiskile;
leikki, rohkemuz, suhkurit ~
suhkrut

Paralleelselt esinevad vormid taiskun ja
tazun (k > $\emptyset$).

Sekundaarne k on verbis oskama:
ei oska tehta.

k > $\emptyset$ astmevahelduslike verbide ainsuse ole-
viku 3. pöördest:

lazez, kiizuz kokku.

*tk on säilinud sõnuti:

koikka, sikka.

Enamasti on *tk andnud lõunaestilise
kk või isugi tsk. A. Saarestel on antud
samasugune ed esinemus²⁸, nihkeid eP mur-
rete kasuks ei ole toimunud.

kaikkuma, sekku einu, jakka
leiba 'jätke leivale!' muikka,
piikkuz; kaikki, kiiskma.

Sama ka Tammistus:

pükkis olliva kaikki länne.²⁹

²⁸ A. Saarestel, VEM, lk. 83, k. 117.

²⁹ K-45, 11.

t

st ei ole läänemeresoome alusküles astme-
vahelduslik olnud ja on säilinud algselt
kinnises silbis. Praegu võib st olla välte-
vahelduses:

ei meista ēsti kilt, vastu, āsta,
tūstuz, oistiz, ristiz, vāstāssi-
ra, piistne, teist, āistama,

st on säilinud järgsilpides:

kallistaziva, kommoni-istlikku
(hilislaen), esa-einestuz, aiousti-
oün, tēnistust.

Esines ed st > tt:

sepa puruttas 'purustas'.

st on säilinud ne- ja s-sõnade
ainsuse osastavas:

rahvast, kattust, sulast,

ja mitmuse omastavas:

sulaste palik,

seestütlevas käändes:

kiilmast, vetšin peranou māst,
ē tule laknast, vāllāst.

adverbide liites (*-stin):

iimsasti ~ iimsast, kevast,
ulōaniste.

kt on k-noomenite (kaste-tüüp) ainsuse

partitiivis andnud t:

rõstet, kaitset, paizet.

Sõnadest üks ja kaks esinevad regli-
pärased ja ed vormid paralleelselt. Viima-
sed on sagedasemad, kuid genitiivis on
tendents kirjakulsete vormide kasutamisele.

üks tahtiz, üks teist, üts
keik, üts rinoa, üts puorõleoa,
ütte ästa, ühe türeoa, ühen
laõvan, ühte luou, ühe emä,
kaks, kahe osereoa, kahe seist
kuimnest.

Samasuguseid paralleelvorme on märgitud
ka Tammistust:

üks bääini, üts vanems, pilsis-
tas kahte mõsu.³⁰

Analoogilised muutused on sõnas läks:

läks ~ läts ~ läits, läksime ~
lätsime.

h järel on t enamikes sõnades säili-
nud:

oli ānu rahtu, pāziz lahti,
iza tahtiz, ühte luou, ehta.

³⁰ Murdetekste Tartu-Maarjast (Tammistu valla
Kükitaja külast), lk. 11, 7. (T-211)

Bölen, met~~s~~a raht surez, juhtiz,
kohta.

Esineb ka ed. gemineerumist:

ütte Buhku, üttel ajal, laez
kettuli.

Järgsilpides on ht assimileerunud ja and-
nud geminaadi tt:

-hta - sufiksiga verbides:

ära unettanu, kõhattas, kilät-
tas 'kiljattas'

ja pere - tüüpi noomenite ainsuse partitiivis.

Lõpukao tagajärjel on siin tt > t:

ei sall'rat 'sallivat' valet.

Mitmuse genitiivis on *ht > s:

imede ime.

1.1.4. Üksikkloriülid silbi lõpul.

k

ks on sõnuti säilinud:

püksis, paks, üksis, märksa,
kaksas 'tõmbas'

Paljudest sõnadest on kasutusel ed. ani-
mileerumised (*ks > ss):

maksan ei jeüwa maisa, kes
maissiz, säre õksa küllen, ei
sänuwa püksa, ühisa näoalis,

kahessa seist kümne, ei oleis
läänuvagi.

Saavas kaändes on levinud idauutiline
st, leidub ka ed s-i. (Vt. lk. 123):

rihava tetti iluzast tazazest,
külmast, vanast, sain seppäi
seizist, lähes vanemast;

läti relase kattis, vastu
kaasu purus.

kse-olevikus on ks säilinud osaliselt,
enam esineb ed s:

paanakse, liivakse; tehas me-
hen' tehakse mõhes', vettas, ehit-
tasas.

Verbi jooksma tugivas astmes on -ks-
metatüetiliselt muutunud sk-ks:

jüskis maha.

Tammistus samuti: jüskma.³¹

kse-noomenites on toimunud klusiili kadu:

käinuo, rarenuo, jänenuo,

kuid esnes jüksuo.

*p on esinenud silbi lõpul ühendites pj,
pr, pl. Siin on teenus nõrgenenud meediaks.

³¹ K-45, 13.

kabjaseva, kukijaz, vasričku,
kesblattazime.

t
*tr- ja *tj-ühendis on toimunud klusiili nõrgenemine. *tr-ühendiga sõnade algvormi on juurde tulnud švaavokaal, *tj-ühendis on j vokaliseerunud. Praegu alluvad need sõnad vältelvaheldusele.

aer, puer ~ puoru, paai,
loojas, nioruzin 'kaapisin'
külmunud raava.

*tv-ühendis on tunnis nõrgenenud meedraks. A. Saareste järgi on Tllr ümbruses levinud vorm lader, ka laou.³² Et tegemist on piirialaga, siis esineb praegu siin ka eP latr. Kõige sagedasem on švaavokaaliga vorm: laev, leov.

*tn > nn. Nii esineb kirjakeses ja nii on ka Kavastus: ta länne linna, linnast veittu.

Lõrvekilast on olnud kirjutatud eL lin.³³

*ts on üldiselt säilinud ja esineb hilises

³² A. Saareste, VEM, lk. 57, k. 65.

³³ Reinhold, Häälikulisi ja morfoloogilisi murdejooni Raadi valla Lõrvekilast. 1932, lk. 14. (11-19)

vältevahelduses: kiäsa, kašuman, kušutti, at-
san, plats, višusis, kušu,
esi-otsa, säitse.

Uuemas sõnavaras on klusiil kadunud mõnel
relejuhil: olle rešepiti järoi (H.P.).

Järgsilpide ts on säilinud:

valitseja, saiva, vihatsust.

ne-adjektiivide (punane - soolane - tüüp) geni-
tiivis võib esineda s ja ts. H. Vürese
andmeil on 2-silbiliste esmarähtlike türe-
de ne-tülitistes 5Me murrakus tavaline
-tse, harva esineb -se.³⁴ Kavastust kogutud
näited on selle kinnituseks:

vihatsust, punatses, rehe-alutse.

Töö autori poolt kogutud näited ei kin-
nita aga H. Vürese väidet, et -tse on jär-
jekindel 2-silbiliste arstmevahelduslike türe-
de tülitistes.³⁵

kaivares, uimares, paklases
aimes 'särgid' villases sukcas,

Tammistust aga: nälletses, livatre, tahmatse.³⁶

*tk on käsitletud erispool silbialgulise k
juures (vt. lk. 28).

³⁴ H. Vüres, se ~ tse vaheldus eesti ne-adjektiivides.
ESA VII, Tallinn, 1961, lk. 34, k. 3.

³⁵ Sealsamas, lk. 40, k. 5.

³⁶ K-45, 12.

1.1.5. Üksikkulüülid sõna lõpul.

Sõna lõpul on algselt esinenud k ja t.
Sänapäeval on *k JM₂ murrakus kadunud:

1.1.5.1. k-noomenite nominatiivist (*kastek-tüüp)
rõste, paize, kütse leib.

1.1.5.2. rajavast käändest (*nnik)
kuni, seni

1.1.5.3. ilmaitlevast käändist (*-ttak, *-ttäk)
pojatta, tüttä, izäsettä, pim
kuinamasa, ilma marinasa

1.1.5.4. da-infinitiivist
osust raivuttasa, tuleb küloa
(*külõak), näsele anõa, tuttis-
tasa, visatta

1.1.5.5. imperatiivi presensi 2. isikust.
pane, viska, kutsu

1.1.5.6. eitara kõne olevikust
ei jõiwa, ei märkka, ära kal-
lakku ' ära kalla '

1.1.5.7. ja lihtminevikust =
es tule, es lähe ukka, es püsu,
es pae, es näi

1.1.5.8. mitmuse 1. ja 2. pöördest
käizime, kêtsime, läksime lüvi
'okstest onn heinamaal'; te te-
oitte, viõe (*vittuk)

1.1.5.9. mõningatest adverbidest, mis pärinevad varasemast k-latiivist.

sinna, kiinni, sija

1.1.5.10. rõhutava sufiksi *fik lõpust misägi (*mitäfik).

Lõnalõpuline *t on Kavastus kas säilinud, nõrgenenud mediana või hoopis kadunud.

1.1.5.11. mitmuse nominatiivis on tavaline d. Sida eP -d märgib A. Saareste murdepiir³⁷, mis kulgeb piki Emajõe.

teräs, süres vihus, sõjas kui
põttis, lihas ja neinis, nur-
mes, põlmes, kattlas

Samal ajal on TMR kui siirdemurrakus ka tunnusklusiiliga ja d-kaolist nominaatiivi:
laitsit ei teoitte, krävit temmat-
ta; kañsi soñsi eñ sa misägi.

1.1.5.12. ainsuse 2. pöördes on s või t:
sa veselzis, miña tis, sa tis,
kui kallassit, kui tahat nä-
oija alla, miña tit 'tud'

1.1.5.13. mitmuse 3. pöördes on *t > ø:
lañsira valasa, kakkuñira, panira.

³⁷ A. Saareste, Eesti kuleala murdelisest liigendusest. Tartu, 1932, lk. 13.

tükkizira, ačkara teema.

1.1.5.14. nud-partitsübis on $\underset{\sim}{*t} > \phi$:

oli aيسان, kirvalsanu, ei sānu,
pasrik kazunu 'kasvanud', veoā-
nu rei ruṁust 'ruṁuks', ri
viṛse koonu (H. lk. 139).

nud-partitsübi abil väljendatud kaudse kõ-
neviisi minevikus puudub samuti tunnus $\underset{\sim}{*t}$:

nemā nāṁnura 'olevat näinud'
sānuva peṛsta 'olevat saanud'

1.1.5.15. tud-partitsübis on d hiline, tek-
kinud nud-partitsübi analoogial. Karas-
tus su d kavaliselt puudub:

kēsettu, leiṛattu, riṣu.

1.1.5.16. Üksiksõna nūid esineb kujul nūis,
harva nūit.

1.1.5.17. Sekundaarne klusüil on sõnades
vāṛoāt iluz proṛa (T.M.),
lōouze sūis 'sūū' (Besnerist)³⁸

1.1.6. Kolme konsonandi ühendid.

Kolme konsonandi ühendis on klusüli esi-
nemine ilma kindla reeglita, sageli keele-

³⁸ T-151, 11.

juhust sõltuv : limpsas , kalozuoa , kertsimär ,
rintsal , pañois kirstu , kelk-
mit 'kõlkaid' , krañts 'pärg' ;
komäka , jemziikka (p-ϕ)
konk : konkova (s-ϕ)

Samasugune segaesinemus ka Tammistus :
elivere , viñsuttama (t-ϕ)
jemsiikka (p-ϕ)
konks : konksu ³⁹

* pts - ühend on andnud ps - i :

laps , kops , lõpsma ,

kuid sõnuti ed ts - i :

pane kütsile , latske 'lapseke',
tav. tütarlaps'.

1.1.7. Geminaatklusiilid pea- ja kaasrõhu-
lise silbi vokaalainese järel .

Algselt pikk geminaat on säilinud :

1.1.7.1. pearõhulise silbi järel vokaalide va-
hel tugevas astmes :

kaks tükki , tappa , õppima ,
tei juttu , sõasele sükki , leikke

pāl, tükkisiva, teisi neokit,
aitta, es säoi nitta, ruukku,
pitte, räkkiz, väikke.

Geminaadi kvantiteet on sõltuv ulnera vokaalainese kvantituedist: lihikesele vokaalile järgneb ülipikk, pikale vokaalile või diptongile kolmveerandpikk geminaat.

Erandlikud sõnad:

paseri pält (algne geminaat ei ole säilinud), meiza lõkku (nom. *lokku),
nüttiz, vettiz (hääldatakse lihike geminaat)
nuk: nukka 'nurka' (rk > kk)

1.1.7.2. kaasarõhulise silbi järel astmerahelduslike liidete tugevas astmes:

lõmulikku süma.

Algselt pikk geminaat on muutunud

1.1.7.3. sõna absoluutsesse lõppu sattudes pikaks (lihikese vokaali järel) või poolpikaks (diftongi või pika vokaali järel) klusiiliks:

pañtti lip, sep kuruñson,
piit 'poed' ol al, seit, tsja laut

1.1.7.4. sisekaas tagajärjel konsonandi naabrusel poolpikaks klusiiliks:

keitsime rukkit, ütles (*juttelopi),
minevašta vetnu naize

1.1.7.5. astmeüldistuse tagajärjel ainsuse 3. pöör-

des lühikeseks geminaadiks:

kättas, taipnas

Üksikjuhtudel on pikk geminaat lühene-
nud mediaklusiiliks (lühuma - tüübi eeskujul):
kile, mütter minna, aga õoas
'ootab' puksi.

Algselt lühike geminaat on:

1.1.7.6. paarõhulise silbi lühikese vokaali
järel nõrgas astmes säilinud:

tekki päle, ei tule laakast,
kottis sellän, vetta akkist
kiinni 'tutista' sejpa asemel,
küra sojpin, tul' juttu päle

1.1.7.7. pika vokaali ja diptongi järel on
nõrgenenud mediaks:

laüsan, laüsaen pelez ele-kti,
lõva-seojä, aüan, kaiüel,
ära leiüattu, maouza söü
kauis.

Sama tendents ka hilislaenudes:

aüsu sisse 'auto sisse'

1.1.7.8. kaarõhulise silbi vokaali järel on
kahesugune esinemus:

geminaat on kas säilinud:

teoemättä, izäsettä, palariikku
või muutunud mediaks:

pim kuinamasa, ilma marina-
da.

Umbisikulise tegumoe minevikus esineb
ebareeglipärane ja ed helitu media:

veeruttasi, juhattedi, aruttasi,
kuivattedi, avruttsi, pelittasi.

1.1.8. Geminaatklusiilid nõrgarõhulise
silbi vokaali järel.

Nõrgarõhulise silbi järel on algselt esine-
nud ainult lühike geminaat. See on säi-
linud:

1.1.8.1. ilmaitlevas käändes: pojatta

1.1.8.2. mitmuse 2. pöördes: te leotte esi

1.1.8.3. hakkama - tüübi da-infinitivis:

luzaz aäkatte, sine vezatte,
kēlatte

1.1.8.4. umbisikulise tegumoe tunnuses: lehutti

1.1.8.5. ta-lütelistes verbides:

verettaziva 'punetasid', allittama,
kēmuttas 'sün: tulistas ägedalt'
märoutta 'mõtli!'

1.1.8.6. tud-partitsiibis: kēotte, keiõotte 'kõidetud'

1.1.8.7. ti-lütelistes adverbides:

keivutti

1.1.8.8. üksikrõnades :

amettizi, kanepi sēme, pīret-
tuze vabrik

Astmevahelduslike lüidete nõrgas astmes
on geminaat kas säilinud :

meišnikkuse pangk

või andnud meedia :

reñtniaust.

1.1.9. Geminaatklusiilid nasaalide ja
liikvidate järel.

Algselt pikk geminaat (lahtises silbis) on
säilinud :

virttinava, küntti, reñttiz,
teoi piltte, kv

Lõpuks tagajärjel on geminaat andnud
poolpika klusiili :

pangk, märk, ulk, temp
samuti rüesko tõtte konsonantide vahel
jäädes : tetti vanõrizio

Algselt lühike geminaat (kinnises silbis)
on lühenenud meediaklusiiliks :

mõzi, buõio, temõuttama, laõ-
biõ, taõzitti, säõõile, pere-

naiste põlsois, ütte-ülsäline
'ühemuguse laiusuga'.

J. Peegel on juhtinud tähelepanu heli-
lises naabruses asuvate geminaatklusiilide
nõrgenemisele hilistes laen- ja võõrsõnades.⁴⁰
Neis sõnades on rõhk tavaliselt 1. silbist
kaugemal ning poolheliliseks muutunud
klusiil alustab rõhulist silpi. Ka Haras-
tu kulejuhtide kõnest on leitud seda ten-
dentsi kinnitavaid näiteid:

meta.l' 'metall', aoo.õsiniseoa,
parce.t', kompre.õsi, järoavits

Sammistust: kozeratti.vi 'kooperatiiv' ⁴¹

1.1.10. Klusiilide oletatavad nõrgad vastid
silbi algul.

*f

Velaarne spirant on intervokaalsest asendist
tavaliselt kadunud noomenites, verbides ja
adverbides:

saõsurre, seä.oapimise päev, kui
ma jaõle eõ.sä, aõõ kui unik-
kur, aetti vezi.vado, kiitti mää

⁴⁰ J. Peegel, Paar pisikust tähelepanekut. "Kul ja Kirjandus" 1965, nr. 12, lk. 760.

⁴¹ K-45.14.

āl, seä.vään, piiskus aäres ;
äistasi, missa tjo (*teft), išnái;
nüis, kôz.olik.

poeg-aeg-tüübis on *l kadunud ja difton-
gi järelkomponent i on andnud -i :

*poiʃan > *poi-an > poja
pojale, vara aiasel

Esines ka vorm seä.aioa. Siin on tige-
mist esirriga *aikana.

Verbi magama nõrgaastmelistes vormides ja
tegema - nägema lihtminevikus on toimunud
astmeüldistus : magasa < *maʃattak}, lauset
teoitte eri keik, part.oro teoi
piltte

rukis-tüüpi sõnades on ebareeglipärane
muutus : on tekkinud astmevahelduseta geminaat:

rukki ei sõi señnikut, liõa
tuuer rukki, rukki.õelo oli
kehva, piksiz rehen rukkit,
oõkaš, küze oõkaš, kaija.mā
äõkes.

Esineb ka pika geminaadiga vorme :

rukki.õelo, rukki.õülv om
aõousti.õün, rukkit panema,
raõkes äõkes

Need paralleelsused näitavad, et JMr murrakus on ruoi ja rukis vormide vahaste.

Nasaali η järel on * ʃ andnud g :

säñoi al, kañcas üleval, kiñcas

Lüüridate järel on * ʃ areng väga kirju:

1.1.10.1. tagavokaalsites sõnades on * $\text{ʃ} > \emptyset$

naises kui kures riän, jala-
sest ei sâ kiñsi, sules lüüna-
nuva, 'olevat lennanud', velase
kattes 'võlgade kattiks'

1.1.10.2. esvokaalsides sõnades on kas

* $\text{ʃ} > j$: mäñjas

või * $\text{ʃ} > \emptyset$: säre 'särged' päre 'pärga' müsu

rõi on taimeunud l assimileerumine. Viimast nähtust peab ka A. Saareste JMr murrakule iseloomulikuks: ⁴²

külle valuttaziva, nällä suim,
säre oksa küllen.

Samalaadsed muutused on

Tammistust: latse omma nällatse niou uniois, ⁴³

Vesnerist: tuzakka, oot' ripnez küllen, ⁴⁴

Sähtnerest: laze küllakille maha ⁴⁵

⁴² A. Saareste, VEM, lk. 18, k. 5.

⁴³ K-45, 13.

⁴⁴ T-151, 6.

⁴⁵ Ü-19, 15.

ä ja h järel on *ʃ kadunud:

kui kärja meisa ära lehutti,
kuoä sa käruttas, vizattus,
sür lumi loho pääl, leisa kaš-
tetti mehen.

Erandina üldisest esinemisest on *ʃ > ss
verbi laskma imperfektis:

lassiva kettuli maha.

*β

81-st „Õigekäelsuse sõnaraamatus“ antud
pesa- ja jõgi-tüüpi sõnast on astmevahel-
duslikud ainult 7⁴⁶, s.t. nendes on *β ka-
dunud. Erinevalt kirjakeelest on Tallr
murrakus mõnevõrra rohkem astmeüldis-
tusi:

aõ õus ~ kusuo, lusbao 'loas'
uä zup, tü suän

*β on kadunud üksiksõnas jükses.

Sõnas aitama on *β > v:

keiki avittas teha.

Pika vokaali või diptongi järel on toi-
munud ootuspärane *β muutumine v-ks:

leivas ahju kütsile,
äva bü.

⁴⁶ töö juhendaja Ü. Parbuse andmed.

Pika u järel on *β > vv : kuõves maha.
Järgsilpides on *β > θ oleviku ainsuse 3. pöör-
des nõrgarõhulise silbi järel :

senä tulez kūloa, lazez maha,
lārsiz pūl' pañoi, lāhāz

Mitluse 3. pöördes on *βat > va :

akvara, kāiziva, tēžes māñoi-
vā, summeloava 'sumarad'

v-partitsiibis on *β > v : lāikkur azi, su-
mava ōzi, ēzi zēitter

Nasaali m kõrval peaarõhulise silbi järel on
*β assimileerunud :

temmatti rihava tazazest, kuñ-
ina pūle vāttan.

Lükevodate järel on *β > v : vařvas.

*ʃ
ʃ

Pearõhulise silbi lühikese vokaali järelt on
*ʃ üldiselt kadunud :

alli lāimīs, meizase tuli sā-
oñoral (I.M.), tizū maja ēz,
seppi oñan.

α-tüvelistes sõnades, mille esimeses silbis
on α või u, on ʃ vähestes säilinud
idaestiline α :

üle sada inimeze, paaz, sapaz
üle sada krõni, üle sada mētri

Siin esineb veel el spirandikadu: nân 'pa-
jas' ja harva kirjakeelne j : saja.

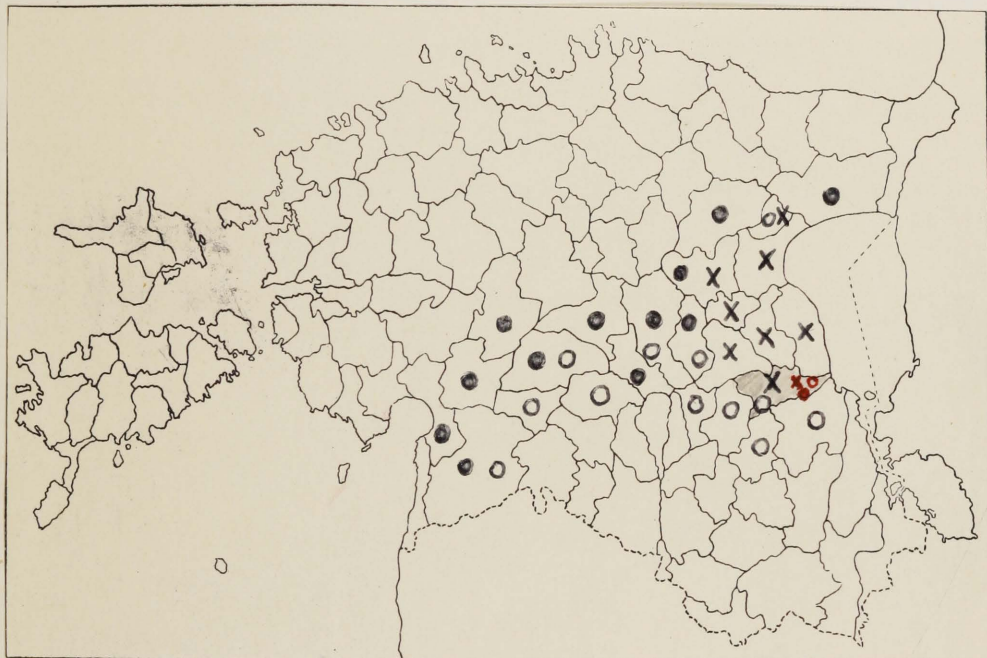
Kaart nr. 4.

Vrdl. A. Saareste, VEM, lk. 76, k. 103.

x sasa

o sã

• saja

õ on üldistunud sõnades uõu, piõu.

Pikkadele eesvokaalidele ja eesvokaalsetele dif-
tongidele järgnenud *õ on arenenud täna-
päeva murakus j-ks:

latse vijekkezi, linna nija.

ald ja hoidma sõnade puhul on säili-
nud diftongi järelkomponent:

tei aia täse, aiaz ennast
taoa

Vanakeselt, kelle vanemad on pärit ülejäält,
võis kuulda j-iga vormi: sãl aia 'aia' taoa.

u- ja ü-lõpulise diptongi järel on *ɖ > w
või vv : ei jeüwa, raüvuttasa, neüras
aza-mölit 'ansamblit'.

Laarõhulise silbi vokaali järel on *ɖ
esinenud da-infinitivis. Karastus on kir-
jakeelne meedia:

teras puhastasa, kohenoasa, kir-
juttasa

Mitme genitiivis on -de (kala-tüübi ana-
loogial): rämattuode sîn 'sus'

*ɖ on säilinud eda-adjektiivide obliikva-
käänetes: lisesal tîl, lâs pimesast.

Nasaali n ja liikvidate järel on *ɖ assi-
milerunud eluva konsonandiga, kui esimeses
silbis on algselt lühike vokaal:

oli vîl rinna-lats, toî keiral,
raijuzime majazis, valla ool,
piä sîlla man, tulla, pellu-
süline.

Kui esimeses silbis oli pikk vokaal, siis
on areng kulgenud kuni üksikkonsonandini:

üre < * üröek.

h-spirandi järelt on *ɖ kadunud:

o-tähesöva senu, tõ lihesel,

puhastesi linu, kalitõori kohal,
rehe al oli vili.

1.1.11. Klusiilide olitatarad nõrgad vasted
silbi lõpul.

Klusiilide nõrkadest vastetest tuleb silbi
lõpul arvuse ainult neliarne spirant *ʃ
ühendites *ʃl, *ʃr, *ʃi, *ʃn. Siin on
enamasti toimunud ühiskulile omane vo-
kaliseringumine:

*ʃl > vok. + l: pani salli kāla 'kaela', sür
seel, neela, zilm.

*ʃr > vok. + r: pikkas nāris 'naarid', nāras
vāllā 'naarab'

*ʃi > i: imelik jomšaline: kitsas, jälle
lai, vaija oisa (Uljāe on
vaja oisa).

*ʃn > hn ~ nn:

nānnu ~ nāhnu,
teñnu ~ tehnu,
lāñnu ~ lāhnu

n-geminaadiga partitsiibid on lõunaes-
kilised, hn-ga vormid isoleeritud ida-
ja kirde-uriti rannikumurret. A. Saareste mur-
deatlas ei näita hn-s viimast võimalust.⁴⁷

⁴⁷ A. Saareste, VEM, lk. 64, k. 80.

1.1.12. Spirandid.

S

Üksik s on säilinud:

1.1.12.1. sõna algul:

oli kamppuzen, sulazen 'sulaks'
säre oksa küllel, seit, säuo,
sōjas, sūums, seu

Arharva tuleb ette ka ts:

tsä laut (J.M.), tsitsi, rät

1.1.12.2. sõna sees intervokaalses asendis. Siin on s üsna nõrgalt artikulatsioon, kuuldu peaaegu helilisena:

kazuziva, kēdittu nēzi, ozezet,
erilāizi, azemele, eluzalt, sōiz
ära' tub soodustust'.

s on gemineerunud kontraherunud verbi-
de imperfektis ja illatiivis samadel tungi-
mustel kui klusiilid:

akkassiva, sukkassime 'läksime
kürest', vaštassiva, kallassit,
sisse, veisa

s on gemineerunud harva oksasõnades:

maššinatteva ~ maziva taga.

Geminatsoon on rohkem leitud Tammis-
tust:

maššin, vašak, tašša.⁴⁸

⁴⁸ K-45, 17.

1. 1. 12. 3. konsonantide kõval :

irmsasti , käzitsi , plat's , uskuz ,
kaksa's 'tõmbas' varisti , kaunis-
teou

Kaugemal sõnas esnes algupärane lühike s
illatiivis , kus praegu on üldine -sse (vt. lk. 118).

Sekundaarne s on sõnas arestē-rittu .

1. 1. 12. 4. sõna lõpul.

Siin on s enamasti muutunud poolheliliseks.
Esineb ka id poolpikk s : tallittu's , kiitsa's ,
pürittu's

väioa iluz , tallimise kohuz ,
leivaz , täiz , aioa mi'z
aga : tēne mi's vañnu's 'rannuks'

Harastus on s kadunud ruki's - tüübis :
kehva ru'kki , palju ru'kkit

Geminaat-s on säilinud 1. silbi lühikese
vokaali järel , esinedes hilises rääkewahelduses :

uñizis , uñi , ka'sse .

Esimese silbi pika vokaali või diptongi jä-
rel kugerar astmes on geminaat : poissi ,
mis samas positsioonis nõrgaastmelistes vor-
mides ^{on} lühenenud üksikkonsonandiks :

poi'zi , ka'zi .

Samasugune vaheldus esneb ka hilistes lae-
mudes, kus ä järgneb helilisele konsonandile:
ava-nssi, majanouse pila-ñzi te-
gemine.

Sõna lõppe sattudes on algne geminaat
lõpuks tagajärjel andnud pika ä-i:
pois, kauis.

Inessiivi lõpus (*ssa) olnud geminaat on
samuti muutunud ä-ks. Sellist inessiivi on
Kavastus harva, põhiliselt ainult ühel
keeljuhil, Meeta Kurvitsal. (Vt. lk. 112).

h
Sõna algusest on h kadunud:

oõzeo, uvittarat, õmmukku.

Ühel keeljuhil esnes sõnuti tugevasti arti-
kuleeritud h: haia, heli, väeva hã (M.K.)

Pearõhulise silbi vokaali järel on h säilinud:

1. 1. 12. 6. üksiksõnades: rihaga, rihatsest, rehe
alutse, nõja tuhanoa, kohen-
saoa, ehittaz

1. 1. 12. 7. maa-tüüpi sõnade illatiivis:
sai jätetu maha (*mahan), suhu.

1. 1. 12. 8. kahju - tüübis: vahust, lahja liha.

1. 1. 12. 9. kehv - tüübis: kehva rukkis, jahvat
tada ei sõnu.

1.1.12.10. konsonantide ja poolvokaalide ees.

h esineb siin hilises välterahelduses:

rahvast : rahva, lõhmäs : lehmä,
ei ohjeldoa, ehtust, rohkeem

*h on kadunud:

1.1.12.11. h-lõpulistest sõnadest ^{vormidest} ma, gi, õnele,

1.1.12.12. s-lõpulistest kontraherunud sõnadest:

lampa, õkka

1.1.12.13. illatiivist (v.a. maa-tüüp) ja ma-
infinitiivist: pane sa käla, tulle lõpsma,

1.1.12.14. umbiskulise tegumoe lihtminevikust:

pañsi, tilli, chittäsi, paransi,

1.1.12.15. käskiva kõneriisi 3. pöördust: tulou,

1.1.12.16. pearõhulise silbi hililise konsonandi

järelt: sulazest (lh > l), niri (rh > r),
kahiña inimest (nh > h), lähv
vañemast.

1.1.12.17. momentaane tulitavast sufiksist (hta):

kõhattama, ära unettanu

1.1.12.18. inessiivi lõpust *hna: elun, taskun

1.1.12.19. abisõnadest: rutu, kiñni, kañski.

1.1.12.20. sõnades lāme 'lähme', sovo-zin 'sovkhoosis'

Sõnalõpuline h on TMr murrakus kadunud:

pere, õne, imese ime

1.1.13. Nasaalid.

n ja ŋ

Sõna algul ja sõna sees on n üldiselt säilinud:

ninä, nelläkkeizi, näci, nür
miž, naine; kaunisteu, ini-
meizi.

Silbilõpuline n, ŋ esneb hilises vältivahelduses:

käänas, riŋci, paŋci: paŋci,
keŋsi.

Illatiivis võib n gemineeruda: niinna.

ne-adjektiivides esneb nii ühiskelile omast vaheldust ne: se kui ka ne: tse. (vt. lk. 34).

n on säilinud veel järgarvude obliikva-käänetes (kolmansal kü. bälval) ja nud-partitsiibi tunnuses: kazunu, neoanu, kei-
valoanu.

Geminaat-n on säilinud lühikese esimese sibbi järel, esnedes hilises vältivahelduses:

vaŋni: vaŋne, valazine gäne,
esa, eŋnestus, paŋni päle.

Enamasti on geminaat-n hiline, tekkinud assimileerumisel dentaalse klusiili või selle nõrga vastega: pere, voŋnas, linna katsi ku-
le, ei sõnu seŋni ku.

Algne geminaat on lühenenud:

sõnades seni ja kuni,
esimese pika silbi järel: püni,
terminatiivis (ka järgsilpides): laõrani,
kontrahereunud verbide nud-partitsiibis:
aõkkanu (*haõkatnut > *haõkaõnut >
haõkanuo), temõmanu

Sõna lõpust on n kadunud:

1.1.13.1. naine - habe - tiõubi nominatiivist:

vãõvat iluz naõne,

1.1.13.2. genitiivist:

kaõsina pãl, kõlla,

1.1.13.3. illatiivis ja ma-infinitiivis:

teras pãtta, valu sõne, misã
miõna vaõtima,

1.1.13.4. allatiivis: lãme eõna-mãle,

1.1.13.5. umbesõkulises tegumoes (*kõn, *tõhen)

leõsa tehaõse 'tehaõse', võõttaõs;
liõutõõsi, peõlõõõsi põõst sõt,

1.1.13.6. +õnen-adjektiivides: talvõne külõn,

1.1.13.7. õu-karitiivides: eõõnetõu inimene,

1.1.13.8. adverbides: kevast, õõõsasti.

Rudimendina on n säilinud algse liit-
sõna piiiril sõnas nõõnda. Kavastus esineb
paralleelselt ka neõna.

n on säilinud ainsuse 1. pöõrdes. See

põhja-estis keskmurdile ja kirjakeelele omane
joon on SMr murrakus tugevasti juur-
dunud:

lätsin ära, naaksasin, olin
üksinsa, kenelen lapse selvest,
kort ma sân, leikkusin, panin

Näited Vesnerist: käin, tein 'tegin' kerstu uk-
se lahti. ⁴⁸

Tammistust: naakan suppi söönsama, tühen-
san selle käüzi. ⁵⁰

Erinevused üldisest arengust:

unikkun (algne geminaat on lihenenud)
sa paänis mañnas (n on gemineerunud)
aza mñslit (n > ϕ).

m

Sõna algul ja peaosahulise silbi järel on
*m üldiselt säilinud:

meni, ei meista, mazinaga;
lõmasest, emä, imelik

m on gemineerunud illatiivis: lumme,
ja üksiksõnades nagu tiistiski murretes:

emmizel, ommetti, sammet, ai
sa jummal.

Sõnast põrand erinevad paralleelselt vor-
⁴⁹ T-151, 6.

⁵⁰ K-45, 21.

mid perano ja peimano. A. Saareste mär-
gib ka mõlemaid üleminekuvalal tarvitata-
raid vorme. ⁵¹

järgsilpides on m säilinud:

1.1.13.9. komparatiivis: vanem, osavam, vä-
hämäs, alüemäs,

1.1.13.10. me-noomenite genitiivis ja sellist tule-
nevates käänetes: sisame pält,

1.1.13.11. ma-infinitiivis: allitama, küli kat-
suman, vältlast kaema, kuivama

*m on kadunud tu-karitiivide obliikva-
käänetes: ennettul inimesel.

Geminaat-m on säilinud nagu ühiskulus-
ki ja esineb hilises välterahelduses:

kummi, võlik, summeloa 'suma',
õmmukku

1. silbi pika vokaali ja diptongi järel on
geminaat lühenenud: teime.

Alamsaksa laenudes amet ja samet on
algne geminaat säilinud, ei esine aga jär-
jekindlalt ka ühel küljühil:

taht ammettit, palju amettizi.

⁵¹ A. Saareste, VEM, lk. 73, k. 98.

Sõnas ümmar - (* ümpär -) on geminaat lihenud: s on ümärik.

Dissimilatsioon on sõnas mõrsel ~ nõrsel.
Sõna lõpul hilitute konsonantide järel on m hilitu: lehm.

1.1.14. Liikviidad.

l
Sõnaalguline l on üldreeglina säilinud:
laste man, lõsitti, lip, linn,
vasrik, veettu laiv, luon, luina,
ajal, laotteri.

Üksik l on kõikides positsioonides püsunud,
kusjuures silbilõpuline l on hilises välte-
vahelduses: talve: talve, valu, elun, piltois,
mõlois, terelen, kaks näsalit.

Illatiivis on l gemineerunud:
tulle, sülle.

Paralleelselt esinevad vormid:
tuliva ja tulliva
oli ja alli
talittama ja tallittama.

Üldine on geminaadi säilimine l puhul:
tallekke, talli mehe, pillioa,
*lõ > ll pellu süline, kallashit

Sõna lõpu sathudes on *ll andnud pika
l 1. silbi lühikese vokaali järel:

kül, äl 'hall'a,

pika vokaali või diptongi järel, samuti
järgsilpides aga lühikese l-i:

eina-mäl; talvel, tõllehel.

Helitute konsonantide järel muutub ka l he-
lituks: mahl jüskis maha.

A. Saareste murdeatlases on antud TMr
murraku põhjaosas allatüri lõpp -lle.⁵² Ves-
nerist ongi mitmelt kulejuhilt kirjutatud
üles geminaadilisi vorme:

seizin kaiaemalle, ei antta
keiõe süremalle varoale viitsu,
laze kuillaäksille maha, pane
põnigoille.⁵³

Karastus on allatüri lõpus lühike l:

keivale, äimu-laivale, kuiskile,
liigisämälle, jäi azemele, kolõ-zi-
lle, aüeu päle 'auto peale'

* ln > l̄

kos iluz vil, tüoruksul jato
äl; ollu, tullu.

* lj > ll̄

nallaäksas, ei ole pahtut máo

⁵² A. Saareste, VEM, lk. 38, k. 27.

⁵³ T-151; 9, 3, 15, 7.

nelläkkezi, välä päl.

See muutus on iseloomulik DMr ja selle ümbruse murrakutele,⁵⁴ kuid Kavartuse on ulatunud ka võru murde lj > l :

välän, kilattas.

Esineb veel eP lj: välja minek

Sõnast Tallinn kasutatakse harva geminaadilist vormi: sain tallingaz käija. Enam esineb J. Pegli poolt nimetatud tendents geminaadi nõrgenemisele:⁵⁵ tuli talina roõõiga. Sellele kujunvale readuspärasusele allub ka kolô:2 < kollô:2 < kolhõ:2.

r

*r on püsinud sõna algul:

teoime ruao 'saod', ruksi,

rehe al, rahvast, rian, rihaga,

sõna sees silbi algul ja lõpul. Viimases positsioonis on r vältelahelduslik:

päin: pärna oõrest, nõrt,

jei riise, neli käija mist,

purje, märoutta 'mõtle!'; var-

rikkun, vanerizis, unarusse.

süre, naeris.

⁵⁴ A. Saareste, VEM, lk. 65, k. 81.

⁵⁵ J. Pegel, op. cit., lk. 760.

Illatiivis võib r gemineeruda:

kärna, pärri ehitlese kõl, peerra
'järele' tulla.

Sõna lõpus helitu konsonandi järel muutub
r hilituks: nehr.

Laensõnades esineb dissimilatsioon:

kalittori kohal 'koridori'.

1.1.16. Poolvokaalid.

j

Sõna algul on j põhiliselt säilinud:

jaladest, juhattesi, sai jäettu
maha, ei jeuwa, juttuttasa.

Kadunud on j sõnast üttelema (*juttelemahen)

Sõna sees introvokaalses asendis on j säi-
linud: maja, ajaman asju, majandaz,
sõjao, õpettaja, sija.

Pagarvokaalsetest sõnadest on j mõnikord
kadunud: sel äl 'ajal', kiil āzin 'ajasin'
ajaz sidame tēiz, soimz,
āsta (*ai'asta - aika > ajast - aio)

Illatiivis võib j gemineeruda:

jūsks oija.

Konsonantidele järgnev j on andnud i
algsele 2-silbilistele sõnades lõpuks ta-

gajärjel: neli, mari, loosi, paasi, asi.

lj-ühendit vt. lk. 60.

Teistes ühendites on j säilinud:

kuřjast, lünja, sarjao, ei
ohjeloa, aiju, loojaseoa.

Erandlik veel: dra arine 'harjunud',
kus j > i

v

Sõnaalguline v on säilinud:

valu, välla, valaest läänne,
veei, vañne vetma, vañemz.

Võõrsõnade f on muutunud v-ks:

vritsuzid 'fritse', vañmizid 'farme'

Sõna sees vokaalide vahel on sõnuti
säilinud:

kuivao, päev, kaivust, ezi zeit
ter, ravile, keräest jakku,
suvel, talv.

Idapoolset Eesti territooriumi iseloomustab
v järjekindel säilimine nimetatud vormides.⁵⁶
Kavastus on vanematel inimestel v ka
sõnas lööke - leivuke.

Illatiivis on võimalik v geminatsioon:

⁵⁶ A. Saareste, VEM, lk. 81, kaardid 113, 114.

sävi (tav. savi sine)

v on kadunud labiaalvokaalide ja üksikjuhtudel ka mittelabiaalsete vokaalide vahelt:

ai, nei, päike; vaine

Karastus esineb hilist, ~~el~~ geminaat-v-d:

laava 'lava' süva, lüva.

Konsonandile järgnev v on üldiselt säilinud mittelabiaalsete vokaalide ees:

palve, suñizis, tõve, kaivat
tazime, rahvast, lapsel, selvest.

Labiaalvokaalide ees on v > ϕ :

kazu, säres suruwad 'hõljuvad parves ühel kohal' jahu (< jah-ro < *jauho), kazuzira 'kasvasid'

Erand: kaivu ~~kaivu~~ kazuikka 'pahupidi'

Kui v järgnes konsonandile, siis seoses lõpukaoga tekkis nende vahel
ivaavokaal: laser, leser, razer (vt. lk. 33).

1.1.16. Palatalisatsioon.

Kirjakeeles palataliseeruvad dentaalid t(d),
n, l järgneva i või j mõjul. Tõlv neel-

juktide hääldus erineb tartu murdest, on lähedam kirjakeelele, sest siin ei peenenda-
ta k, p, l (lap, kap, vek, arit, keiz).
Vrd. tartu murde palatalisatsioon. ⁵⁷ Tüür mur-
raku palatalisatsioon võib nimetada epen-
tutilliseks: i-aines hääldub samaaegselt kon-
sonandi algusosaga, sellepärast on ka ras-
kmini eristatav. ⁵⁸ H. Leem väidab, et sõna-
des, milles on arenenud i-epenteus, on kon-
sonant minetanud palataalsuse. ⁵⁹ Töö autori
arvates on Karastus küll t nõrgalt pala-
talisuritud:

äits, kaits 'kaks', laits 'laps', läits.
Esinub ka võrumurdelist: lats, üits 'üks'

1.1.16.1. Lühikese konsonandi palatalisatsioon:
esimese silbi lühikese vokaali järel on võrd-
lemise nõrk:

ui, oi, vei, looi, pai,
esimese silbi pika vokaali järel:

plân, pül 'pool' jân, siknâ.l'.
Sellist reglist erinevad kul-, uus-tüüpi ja
pika i-ga sõnad:

küz -säitse, sii linast, nii viisi,
täiz

⁵⁷ H. Leem, Epentutillist palatalisatsioonist tartu
murdes. ESA IV. Tallinn, 1959, lk. 148.

⁵⁸ Sealsamas, lk. 146.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 147.

1.1.16.2. Geminaatide palatalisatsioon, kusjuures
vokaalide vahelisest geminaadist palataliseerub
esimene liige: tallimist, kallistatava, olli,
paßija 'tunija', uñis, küssi 'küsis',
kiñni, señnik, añna, nettiz,
pañorotti, titti.

eina, out, ol, paroit 'parkett'

1.1.16.3. Konsonantühendis on samuti palataliseeritud
esimene liige. Siin esineb erinevus kirjakeelest:
palataliseerub ka ŋ (paŋŋ, säŋŋi)
kañsiz, tuñsi, pañtti; sült,
kiñ, närmile, kañvin 'kavasin', puñ,
oost 'eine', plats, mitsavañt

Seos sskaoga võib palataliseeruda ka h, k.
vañse 'vahtis', tüñma 'tükima'

Palataliseeruvad samuti z-tüvelised sõnad, mille
nimetavas oli varem i: leñk, leñe, krañts 'pärj',
piñ, piñre, kañk, talv, talve.

1.1.16.4. Järgnev j on põhjustanud palatalisatsiooni:
kiñllen 'külgis', añju, pañlut 'paljut'

Siit on palatalisatsioon sündunud vormidest,
kus j puudub: sälva 'silga'

1.1.16.5. Erandlike sõnu:

puñel, kañppi, vañemoz, kañtri

Sõnas kiñkma võib oletada progressiivset palatalisatsiooni.

1.2. Vokalism.

1.2.1. Esimese silbi lühikesed vokaalid.

a on põhiliselt säilinud:

kañsi, soñzi, pañu rahvast,
majandaz soä meizas, ei sallvat
'ei sallivat'

Kavastus, kogu TMR kihelkonnas ja selle ümbruses ei ole a muutunud ä-ks sõnaalgulise $\dot{f}$ mõjul:⁶⁰ jakka leisa 'jätke leivali', janu vesneris.
jaou⁶¹

Tammistus jañoama⁶²

Lõrkuilas: janu, jaksama⁶³

Kavastus esineb a ja ä vaheldus prononimenter: kona 'millal' tälle kirjuttan ~ talle kudas täl sañ oli ~ tal.

känd ja kähär esinevad nende varasemal kujul: vaista kañsu puris, kahar.

Järgmised sõnad on Kavastus kasutusel e-listena. Harva kohtab a ja e vaheldust:
leñg, pelez lañsasen, pelettessi,
kañja, meiza lehutti.
aga: es paol. 'ei põgenenud'

⁶⁰ A. Saareste, VEM, lk. 43, k. 38.

⁶¹ T-151, 6.

⁶² K-45, 23.

⁶³ Ü-19, 50.

Siderõnas nagu on a > i:

tetti paks niou puoru ~ naou (hru)

Algne a on kadunud:

praiau (*para aikoina)

ä on säilinud:

jälle, jätuwa, tänazest, vällä
päl, kaks nävalit.

Algne ä on andnud e pronsomenites tima,
eneze, nemä 'nemad'.

Sõnuti esneb ä pikenenemist: ävitäsi.

e on säilinud järgmistes sõnades:

pere, pimä veoõmisest, eezi,
teri jähvattasa ii sänu, veorut-
tasi.

Võrdlemist sageli on e muutunud:

n- ja ŋ-hääliku es e > i: hiige, kiigä-
oontsas; minema.

Säilinud on sõnas pink:

pejõ päle liiku.

Tammistust⁶⁴ ja Vorbuselt⁶⁵ samuti pejõ.

⁶⁴K - 45, 24.

⁶⁵T - 167, 4.

e > ä sõnas ära ja mõnedes hilislaenudes:
ära

Vanemad inimesed, kellel on kokkupuuteid
ülejõe rahvaga, tunnevad eL e ja ä,
e ja e vaheldust ning vahet vahel kasuta-
vad neid:

säl'oa pāsoa ~ sē'oa,
met'sario ~ met'sao, testament

e on kõrgenenud h es:

titti rihaa taahest, kiha.

e es ei ole Kavastus toimunud kirjakee-
lele omast e > ä, vaid on säilinud eL e:

on alatskivilt peri, perast ke-
nelzin, periz ära; peranos⁶⁶

See eL nähtus ulatub ka JMr põhjapool-
setise naaberkihelkondadesse⁶⁷.

Algupärane e on üldiselt säilinud:

temmai rist latse, terelen, shta,
miä maksan vela.

Sõnades kollane, kord, kodar oletatakse
algupärast e-d.⁶⁸ A. Saareste annab JMr

⁶⁶ Ü-19, 51.

⁶⁷ A. Saareste, VEM, lk. 79, r. 110.

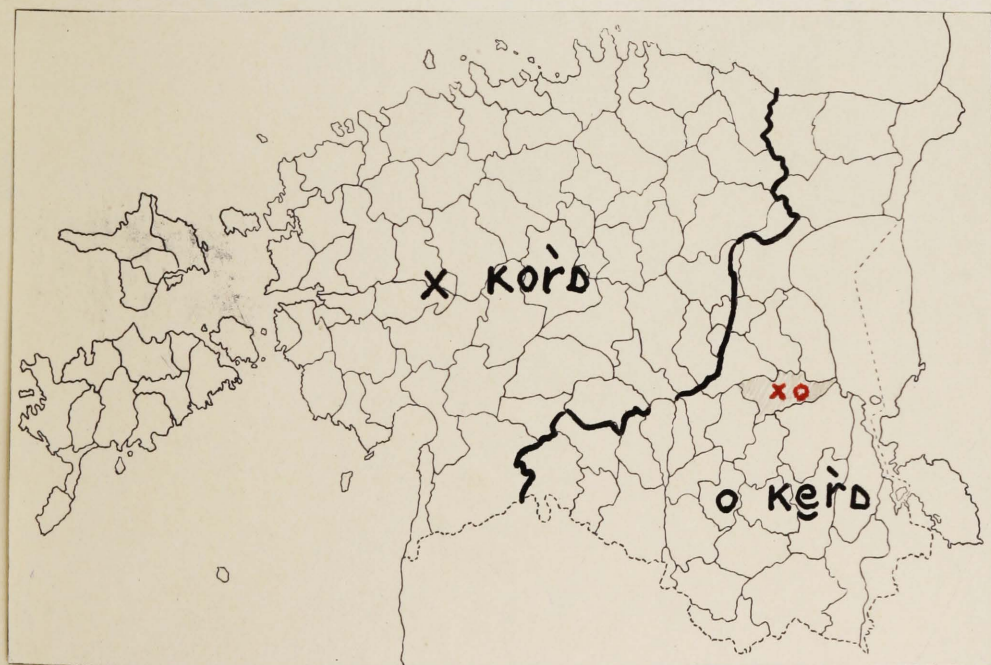
⁶⁸ A. Kask, Eesti keele ajalooline grammatika I. Tar-
ku, 1967, lk. 123.

murrakus ainuvalitsuvana sõna keis⁶⁹ ja vanemates tekstides esinesid ainult algupärase e-ga vormid. Näiteks Kõrrekülas keoarao, kellane⁷⁰, Vesneris meni-aero.⁷¹

Praegu on Kavastus tunda keskmurde mõju ja need sõnad esinevad kord lõuna-, kord põhjaestilistena:

vanõre keoarao, kerrast uetti,
tol kerral; kollane lejo, tol
kõrral, esimene koro

Kaart nr. 5.

⁶⁹ A. Saareste, VEM, lk. 52, k. 56.

⁷⁰ Ü-19, 51.

⁷¹ T-151, 2.

o on kas säilinud : õstiz, koos, koeku,
oli, õmmettisi

või muutunud õ-ks : ela pâl, erre pâl,
pelve verettariva 'punetard', elle,
seemine isa, enrestus

Algupärase o-ga need sõnad Kavastu kule-
juhtide kõnes ei esnenud, küll aga on
kirja pandud Vorbuselt: reivat õre pâl.⁷²

Ühelt kulejuhilt, kes on elanud Koosal (ida-
murde püri lähedal), võis kuulda idamur-
de e-d: etse kohe. e oli võrdlemisi nõr-
galt häälstatud.

o > u sageli h es:

isa kuha pâl, uhakkas

õ on säilinud : kõhizirmsasti niou, it's
kärin ja rõõin, tõõsi, zazaga
koir.

i on säilinud :

kiñni, süres rihus, tiae, lina,
vasrik, piñ, riñna lat's, riisa.

Laadivahelduslikes sõnades, kus klusili
nõrk vaste on kadunud, on i madaldu-
nud e-ks. Kavastus on sagedasem i säi-

⁷²T-167, 4.

limine :

siä - oapmize päär ;
siäsele , kui kures riian , is
riä rohkeus , ti ti

i > e :

ezä ~ iza
kerikku ~ kirikku , ezi , eoä
äit ~ ioä - äit

u on tavaliselt säilinud :

suinuzio , nuttiz , nuppuoa , kuro

Kirjakeeles on laadivahelduslikes sõnades
klusiili nõrga vaste kadumise korral u > o ,
Kavastus on u ainult pisut madaldunud :

uä sup , teoime ruäo , tü , duäz
töötoas!

Järgi kindel eL u ja e vaheldus on järg-
mistes sõnades : ko 'kus' , ko ma sän , kona
'millal' te teoitte , mitte kohegi .

Tammistus : ko ~ ku.⁷³

ü on säilinud :

külle , siarovit kräve , tütrea
püksio , külmasoä

Laadivahelduslike sõnade nõrgas astmes
on ü > ö -ks : söö om otsan.

⁷³ K - 45, 25.

1.2.2. Esimese silbi pikad vokaalid.

Pikad vokaalid on laualiselt säilinud ja rõivad esineda hilises välterahelduses. Sugerastmes on ülipikk või kolmveerand pikk vokaal, nõrgas astmes pikk:

pāoi : pāt', pāvaluga : pāle,
pēisile : pitte, kōli.ore : kōli,
sōoi : sūk, pīma.oloāmizest :
pīm kuinamasa, kūmast : kūm.

Pikad vokaalid on lühenenud:

1.2.2.1. 1-silbiliste noomenite pluurali partitiivis:

maio, puio leivastime rahnudust
'ilma kindla mööduta pikematikes
tükkideks'

1.2.2.2. 1-silbiliste verbide imperfektis:

tein, lei, siiva, jai, sain.

1.2.2.3. h es:

jūskis maha, ratta māret el-
ziseme pāle ja suhu.

1.2.2.4. ne-sufiksi es:

luine kala, puine liha

1.2.2.5. lütrona teises komponendis:

einama, tähema küla2,
minevasta 'möödunud aastal'

Järgnevad näited iga pika vokaali kohta eraldi:

ā on säilinud:

taumist pāri mājoma, pār pāi-
va, mā karandus, sāre akša
küllen, sicavīt krāve.

ka hilislaenuides: rāojon, parā . ol, ai . o . rāt
verbis nārma 'naerma', nāras vällä on pikk
vokaal tekkinud hilisdiftongist ae. Sama
arengu on läbi teinud noomenid kāl 'kael',
ja kāra 'kaera'.

ā ≡ jāo siipa aremele, ei ole kā-
rimist.

Mõningates sõnades, kus kirjakules on põhja-
-esti keskmurde mõjul taimeunud diftongistu-
mine, säilib kogu IMr murrakus algne pikk
vokaal: sāl samal pahanoas, sī pālmire,
kure peazis sāoma, sālt pāle.

Uhelt 59-a. kulejuhilt ka eP vorm peäle.

Sammistust: sāoma, pāl.⁷⁴

Kõrrekiilast: sāl.⁷⁵

ē on säilinud:

eš kēra üles, oli ēmal, vili
vētti, tēnistust, pēisole,
arst kēlas.

⁷⁴ K-45, 26.

⁷⁵ ū-19, 53.

Tugeva astme vormides on i kõrgenenud:

saiva tinisa, tetti kiizi 'juustu',
viise koonu, kiisme riiale
 ka sammistus: siin: sene, piiničke.⁷⁶

Samuti on kõrgenenud astmevahelduse tõttu
 tekkinud pikad vokaalid ja mõned adverbid
 ning pronomendid:

vi 'vee', miisa tiit 'tud';
viil, si ol' 'see oli'.

Eespool nimetatud tendentsist on kirjakeelest
 längitud kõvalekaldumisi:

kummieli, ei, teras patta ja
kiisme, viil, oli iz, neo.

Lõra teadma esneb ka eL-~~li~~algupärane
 pikk vokaal on kõrgenenud:

tiiao, iloa ~ ei tea.

ö on säilinud:

mâoivi öne, vana köli-oare,
öoap - puissi 'oostab', lair üttiis
 nēren, 'laiv oostas ääres', kummi-
völik, lömaoest, pärna, öörest,
mözi, buioio

Verbitüredes on pikk ö pärast õ-spirandi
 kadumist andnud kirjakeeles pika u, Karas-
 tus on paralleelselt ka eL vorm:

⁷⁶ K-45, 27.

juura ~ jüwa (hrv.)

Dina keeb on lavartus kujul kuas. Dina lihenemine on loomunud j ees: soinas.

Imperfekti tunnuse es on samuti muutunud kvaliteet (ō > e):

asu tei tüoru kust.

Ililistekkeline pikk vokaal on sõnas kõz-
olek (*koʔos-)

Sugulas armes on ō lõunaestiliselt kõr-
genenud, kuid esneb ka kirjakeelsele lähedasi vorme: kuuma püle, ruou tõman
'roogu toomas', püt 'pood', lumi
riiman 'loomi viimas'

ja isa põl õlsan, rõu lääs vanast,
ministē rijumi kõl, nõrt rahvast.

Sammistust: sün: sõne, tüma 'tooma', suou: sü.⁷⁷

ō on säilinud:

tõulsi, õsik plaksuttas, kõvin,
sõklast, tõ lihudel.

Dika ō-ga lõppevates verbitüvedes on spi-
randi kao korral tekkinud lühike i ja
geminaat -v:

ehta es lõvra, süvra ~ süija.

Imperfekti tunnuse i es on ō > e:

lei silmasel, seiva paseri pält.

Tugeva astme vormides on pikk õ kõrgene-
nud nagu elmisedki keskkõrged vokaalid:

süü, tüütuse, ü ja päivä, tü
al' silae, läksme livi 'okstest
onn heinamaal'

Harva on tugevas astmes õ säilinud:

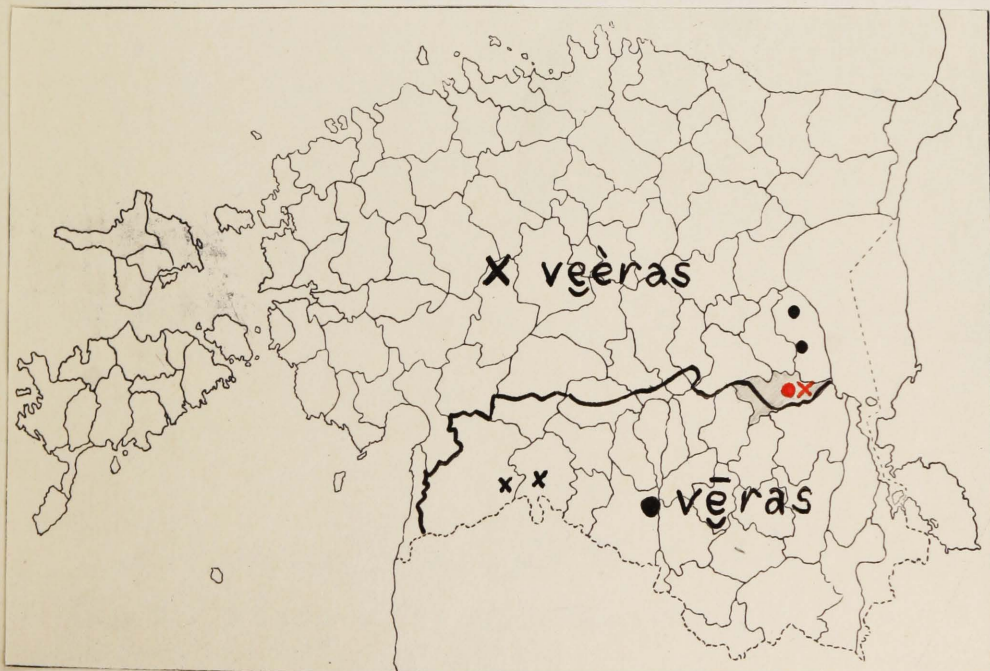
juhtis tõõ, sõklast

ē A. Saareste järgi peab Havastus olema
diftong ee. (H. kaart.) Praegu on siin
ee-ga paralleelselt küllalt palju pikka ē-d.

kül ēruz -nnast ~ tulez ēruoa,
tēnimas vērast ~ vēras, lēo
saivi, pēza2, mēttu, kēmuttas

Tundub, et ülekaalus on e, pika vokaal-
liga vormid.

Kaart nr. 6. Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 85, k. 122.

Kavastust põhja pool esimesed diftongid.
 Sammistus: neirao, meit, peirao.⁷⁸
 Kõnekeel: neiras.⁷⁹

i on säilinud: nitsme oira, alvaste nī-
dame, trikkisa, nī, pīm, vana
 puoru pīroet säik.
 Verb kiitma esineb lõunaeestiliselt: ī > i,
kittiz mittu koisa 'siin: ütles'
 Sammistus: kittiz oma lūoario.⁸⁰

ū on üldiselt säilinud:
kūze kūloe, sūremz, akna rūoas,
pū oksase päl.
 Pikk vokaal on lühenenud sõnas kuule!
kuule, tizu maja ēz oli 75 päs.
 Sõna puutuma on erinev el esinemust:
ēpūou kõrku 'ei puutunud'

ū on harva säilinud:
 aija alune ol' kūni tãiz
 A. Saareste mündatlas annab JMr murrakus
 ainuvõimalikuna eP ūi.⁸¹ Praegu ongi need
 Kavastus ilikaalus:

⁷⁸ K-45, 27.

⁷⁹ ū-19, 54.

⁸⁰ T-211, 6.

⁸¹ A. Saareste, VEM, lk. 72, k. 95.

nüis, müiz lõma, püiseme
viiskit, netseme süija ühen
kah, püijel 'püül'

Esineb ka el üv-d: müvva. (süvva ei
ole, ei lüvva)

Sammistus: müüma, küünola, püüjan, küür.⁸²

Vorbused: nüis resärt püüma.⁸³

1. 2. 3. Esimese silbi diptongid.

Läänemeresoome aluskules olid ainult i-,
u- ja ü-lõpulised diptongid (algupärased).

Tänapäeval on ka a-, e- ja o-lõpulisi diptonge, mis on tekkinud laadivahelduse tagajärjel või mitmesuguste muutuste tul algupärastest diptongidest.

1. 2. 3. 1. Algupärased diptongid.

1. 2. 3. 1. 1. i-lised diptongid on enamasti säilinud ja võivad esineda hilises välte-
vahelduses:

ai aitta : aissal, aiola kok, seä
aiva 'sojaajal'

See murrakus on säilinud algne ai, ka
äi, oi paljude sõnade tugevas astmes, kus

⁸² K-45, 28.

⁸³ T-167, 6.

kirjakules diptongi järelkomponent on madaldunud. i säilimine on eL murretega ühine joon, mille põhjapoalseim ala on JMr.⁸⁴ Nagu piirialal ikka, ei ole nähtus siin päris järjekindel:

kaiv, aiv, laiv; päiv; poiv
aga: sada jala Bäivä, laiv tulle.
Kõrvetilas: aiv, taiva, laiv, lainama.⁸⁵
Tammistus: päiv, laiv.⁸⁶

Idamurde alal Torma kk. esineb juba järjekindel i madaldumine:

aiv, kaivars, kaiv.⁸⁷

Samal ajal on Kavastus madaldunud diptongi järelkomponent sõnades, kus kirjakules seda enam ei esine:

naïne ~ naizeo, teizeo mājõivä,
aioa - miz 'aidamees'

Madaldumist on märgitud ka Tammistus⁸⁸ ja Vesneris: naize, aenukke.⁸⁹

Sidesõna noei esineb Kavastus: nei ~ vai

⁸⁴ A. Saareste, VEM, lk. 14, k. 1.

⁸⁵ Ü-19, 57.

⁸⁶ K-45, 28.

⁸⁷ Ü-37, 82.

⁸⁸ K-45, 28.

⁸⁹ T-154, 2.

ei on säilinud: veinio: vein mere, seinazis
aina-mâle.

Sõnad sein, hein ja seima on lavastus
põhjaestilised. Ainult ühel Kavastu keelejuhil
esnes kord ristik aina lihti ja veel Tam-
mistust on et ai: saižan ~ seizma.⁹⁰

Sõna seitse esneb paralleelselt ka et äi-ga:
küz, säitse osust, seitsmest küst.

Nõrgas astmes on diptongidel tendents muu-
tuda pikaks vokaaliks. Nähtus on iseloomu-
lik lõuna-Eestile ja JMr-~~st~~ põhjapoolumatele
naabermurratele. Võnnu kihelkonnas esineb
diftong.⁹¹

veikkene riioi, seizab, päle
lëva ahju; seinale

vorbuselt:

lëva uivas.⁹²

ai on püsinud: oioiz alal, poizio

nõi andnud ei: seit läits tarttu päle, ei-
ost, teizitti, kahisa, seist kümne

Algupärase ei-ga sõna lõikkama on
lavastus säilinud: käriseva leikkuzin, lei-
oassime päsi pält.

⁹⁰ K-45, 28.

⁹¹ A. Paareste, VEM, lk. 58, k. 67.

⁹² T-167, 14.

ui on säilinud:

ära kuiri, uikkuziva ehta, suit-
settazime ära

Allegrosõnadena võib vaadelda kuoas ja
muuoi, kus ui > u.

äi on säilinud:

päiv, päike, kaõis täitsa
võrmi.

üi-diptong on tekkinud pikast vokaal-
list (vt. lk. 78) või ka eL palatalisatsioon-
i tagajärjel: üits, keik.

1.2.3.1.2. u-lised diptongid on säilinud
ja võivad olla helises vältelahelduses:

au on enamasti säilinud:

koos kaueel, väikkene saiin,
aüru niske, aüusti õin,
eä laüru misägi, aü õirja
sänuo, laülattegi

Võrbuselt (enne lälattusele minekkit⁹³) ja
... kõrvekiilast (lāsao 'laudad', lälars 'laulak'⁹⁴) on
kirja pandud vormid, kus diptong on nör-
gas astmes andnud pika vokaali. Kavastu

⁹³T-167, 4.

⁹⁴Ü-19, 59.

keelmuutide kõnepruugis on seda nähtust vähem :

lāletti prūsi krahts 'lauldi
puundipärga'; sānikku añna
kuziikkun (võib oletada, et tege-
mist on sõnaga saunik)
lāda manne, lāisoan.

eu > eu : reukku, neüwar

ou > eu : leüna ajal, oma jeüoa, aikka
teüo päle 'täurilja koristamine'

1.2.3.4.3. ü-lised diptongid on eesti kir-
jakules ja TMr murrakus muutunud i-listeks:

ei > ei : leüisiz

äü > äi : uoar iimsast täiz

öü > öi : TMr veel edasi > ei :

kahükkezi keitsime, peüjal 'pöial'

Sõnast keis on rarem TMr murrakus isene-
nud keioz ja keiz (viimane Karastu viir-
külast).⁹⁵ Praegu on kirja pandud keioz
ja köioz.

⁹⁵ A. Saaraste, VEM, lk. 56, k. 63.

1.2.3.2. Hilistekkelised diptongid.

Hilisdiftongid on tekkinud :

1.2.3.2.1. klusüli või selle nõrga vaste kadumisel:
reettu, jäettu, aetti, laottesi,
peon 'pihus' ;

toao ~ tüduan, uazuu, peat
olema, riian, siäsele, ruao ;
sai buru, äestasi, mäi ai ;
aoo, vezi vaoo, jaole ei sa .

Diftongi esikomponent on sageli allunud mitmesugustele kvalitatiivsetele muutustele (vt. 1.2.1.).

Hiline on diptong ka sõnas lai (*laŕja).

1.2.3.2.2. pikast vokaalist :

jürest piäle, teäoru (hrv.)

Kavastus karutatakse neid sõnu sagedamini nende algse küljel: tijas, säl päl .

1.2.3.2.3. j kadumisel :

kiräol soimis .

1.2.4. Järgsilpide üksikvokaalid.

Järgsilpide a on säilinud:

vana, leivassime, jahvattasa,
oisa, oanit, kallassit 'kallasid'.

Indiferentse i puhul (järgsilpides võis olla nii es- kui tagavokaal) on segasimemus: tihti on eL vokaalharmoonia:

pīma ~ pīmā 'veoamizest', nīna
~ nindā, izā ~ izā, silmasile,
kirjā, liisāmāle, piikkāo.

Verbide umbiskulises tegumoes kahe dentaalklusüli vahel on võrdlemisi järjekindel vana häälikumuutus a > e > e:

laottesi, jaottesi, kuivattesi,
avuttesi 'hautati', azuttesi.
kuivattesi. ⁹⁶

Visneris:

a > e ka mõnede ii ja vi kk. a- ja u-tüveliste sõnade komparatiivis:

vanemast, soimis, parem.

a ja e vaheldus on veel järgmistes sõnades:
eozi ~ eoazi, kattel ~ kattal,
ikke, is kēletta.

ä on tänapäeva kirjakeeles muutunud
 a-ks. Et TMr murrak kuulub EL murde-
 alale, siis on siin säilinud vokaalharmoo-
 niat, s.o. järjekorrede ä. Nähtus ei ole praeg-
 u enam järjekindl, sageli esineb a ja
ä vahelpealsel vokaali. Ebajärjekindlat vo-
 kaalharmooniat on märgitud juba 1932.a.
 TMr murraku kohta kirjutatud diplomitoos.⁹⁷
 Näited larvastust:

ä - ä	<u>vähämäs</u> , <u>ärä</u> , <u>vällä</u> , <u>ärsän</u> <u>'häärastemaja'</u> , <u>ärittäsi</u> , <u>närijä</u> , <u>lätsivä</u> , <u>väevät</u> iluz
ä - a	<u>ära</u> , <u>elu</u> , <u>ääva</u> , <u>läänuva</u> , <u>näoalis</u> , <u>väeva</u>
ü - ä	<u>külä</u> , <u>süoäme</u> , <u>ümärik</u> , <u>puiselät</u> süksi, <u>lüksmä</u> , <u>küllant</u>
ü - a	<u>küllalt</u> , <u>ühtlazi</u>
e - ä	<u>ehittäj</u> , <u>keräse</u> , <u>väräse</u> , <u>lihmä</u> , ei ole <u>tettä</u> , <u>seppä</u> <u>soizist</u>
e - a	<u>metsozis</u> , <u>seppast</u> , <u>nelja</u> , <u>temal</u>

Sõnas lähel on larvastus ja kogu TMr ä⁹⁸
lähäs tähemale, elu ei lähä

⁹⁷ Ü-19, 79.

⁹⁸ A. Saareste, VEM, lk. 19, k. 6.

Järgsilpide u on säilinud:

valuttazira, suinuzis, nijpuca,
juttu, kettuli, kaivust, lshutti,
lahuttamasa, juttu, maouo
'maod', kakkuzira, kohuz, mā,
baranous, piikkuz

ei ole nülu, aišanu, tullu,
koounu, kazunu

Sekundaarne u on sõnas pūlaou (*latva)
Praegune u võib olla tekkinud ka alpeest
diptongist ei või sufiksist -isa:

talv (*talvi), iluzast, kirjuttan,
maouza sõvi kauš

Sõnast ozune tarritatakse vana, ei ozene
kõval ka keskmurdulist vormi ozune.⁹⁹

Järgsilpide o on kirjakelles muutunud
u-ks. Karastus on mõningal määral säi-
lnud algupärast o-d: oimokko,

kodon, toro, luksep, vana toro;
maouo, palu, koku, koou, elu,
zalt, vihu, ärnu, laõrale.

Lugedes varasemaid tekste, tundub, et nen-
des esineb algupärast järgsilpide o-d roh-
kem kui praegu:

⁹⁹ Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 42, 36.

Hõrvexilas : koost , õmmok , noko , roho.¹⁰⁰
Visneris : rohoo.¹⁰¹
Tammistus : koso , talv , elu , kõrku.¹⁰²

Algne o on säilinud hilistekelistes dif-
tongides , kui spirant kadus :

jaole eš sâ , näöst nättä ,

järgsilpide o =
rehile , imelik , nurmes , o-tä-
hesoa , kures , äkkis , kahes-
ja äitat , sai veolau , vana
puoru põrust säik .

Kirjakeelset erinevaid norme :

eila ~ eile , akkan ~ akken ,
kantsalisse , tuhat inemist ,
lilliseoa .

o on arenenud o-ks :

orees , üttelsi , tiol , lael ,
terelen , valaest länne .

o ja o vokaalharmoniat Kavastus ei esine .

¹⁰⁰ Ü - 19 , 62 .

¹⁰¹ T - 151 , 13 .

¹⁰² K - 45 , 30 .

Järgsilpide i on püsinud:

rukki, siis, kottis, kañsiz, kä-
rin, eppima, kuzikkun, pillioa
kañnistes, iõ, vili, ezimene,
põisioele, rištiz

Adverbide lütis on i muutunud e-ks või kadunud. Päilinud on i harva:

kevasti, iimsasti; ulcaniste,
erälse, teiste; kevast, iimsast,
eiaest 'otse', vanast.

Sammistust: äiti ~ äiste, ilusti, vanast, silbist,
enamast.¹⁰³ Kõrvekülas oli -ste tavaline.¹⁰⁴

Vaheldusi üksiksõnades:

õmmik ~ õmmuk (tav.)

kaštri 'kastre'

pricaser

Algupärane ü on muutunud i-ks või u+ks.

i on tekkinud 2. silbis:

süvise, ei lõppi minuoa, äbi

ja paiguti ka 3. silbis kaheksilbeliste sõnade eskujuul:

tõrviz alevmas.

¹⁰³ K-45, 29.

¹⁰⁴ Ü-19, 77.

u on tekkinud 3. silbis : kuusimus
ja nud-, tud- partitsiipides :

rävine, üttelne, länne, elanu,
tehtus, pistne, tütteou

Lavastust on kirja pandud sõna, milles
esineb ü-harmoonia :

sai kaks tükki tüttü.

1.2.5. Sisekadu.

Sisekaole allusid 3-ja enamasilbilised
sõnad, mille esimene silp oli pikk ja tei-
ne lahtine. Sisekadu esineb :

1.2.5.1. mitmesugustes käändevormides, Siin
ei ole suuri erinevusi kirjakeelst.

ühe tütrega, akna vahelt, kat-
lao, kaia, oopl, seitsmest
küist, vankeisio, kahes, suist,
kümne äital .

vi kk. mõnedes sõnades puudub siseka-
du, sest TMR murrakut iseloomustab nõrga-
astmeline mitmus :

üksaol päl .

eL vokaali kadu ei ole sõnades :

saiva vi². kümmeno kojnikkat,
kubijaz

1.2.5.2. mitmetes verbivormides:

1.2.5.2.1. a- ja e-tüveliste verbide ma-infinitivis ja selle käännetes:

tulla lõpsma, rukkid keitman,
aisma

1.2.5.2.2. r-kesksõnas ja selle käännetes:

tutva 'tuttav', tutvas.

1.2.5.2.3. nud- ja tud-kesksõnas:

pistnu, oisonu taoa

1.2.5.2.4. käskivas kõneviisis:

tulou tõle

1.2.5.3. tulutistes:

sakslane kõmuttas määsast, kala
züisja, meisnik oli parun villi
rukki, aitmine, ümber laskmist.

Sisekaole allus ka 2. silbi diptong:

* kultainen > kulone

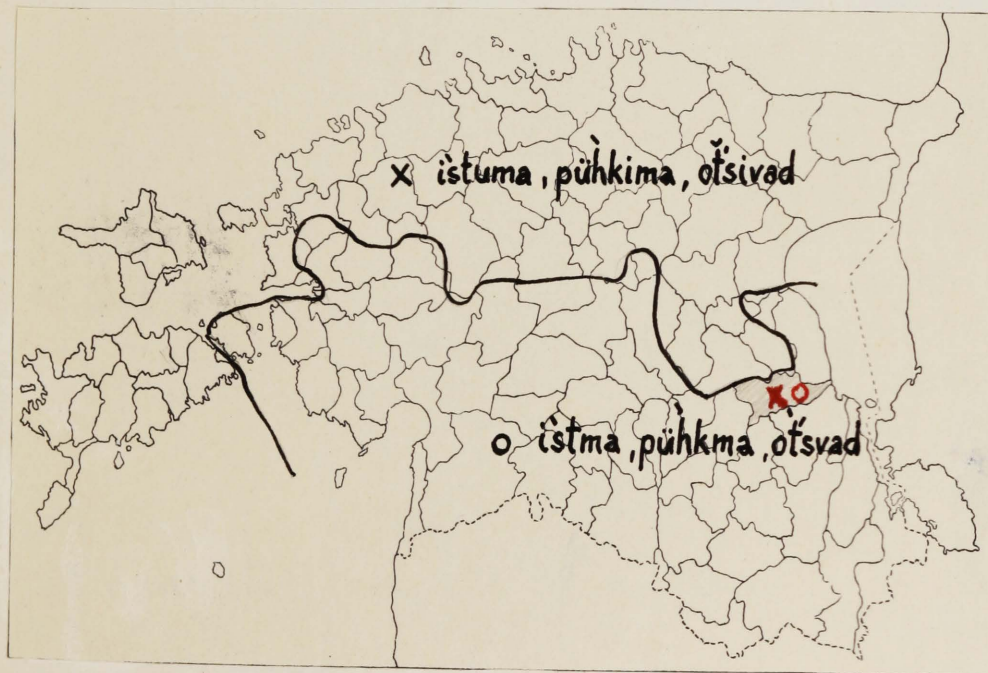
Kirjakeeles ja TMr murrakus on rida kõrvalekaldu misi sisekao tekkimises.

1.2.5.4. i- ja u-tüvelised verbid on A.Saarestel TMr murrakus antud sisekaolistena.

(Mt. kaart nr. 7). Praegu on piir nihkunud lõuna poole ja keskmurde mõjul esineb siin rohkem ebareeglipäraseid vokaale:

āb ēpima, miō niina rahtima,
tūkkiziva, suñoizivao, lāus
keñsima, kaakkuziva kāzitsi,
leikkuzin, paorik kazunu, uškuz
 reeglipärased: jūhtsiva 'juhtisid', añkañsiva
māñoma, rahtsin, taht 'tahtis',
uni pāle tūkma, otma 'otsema',
ei sal'rat 'sallivat'
māñojat (rubist tulutatud käänd-
 line vorm)

Kaart nr. 7. Vrd. L. Saareste, VEM, lk. 79, r. 110.

Kõrvetüülast noteeritud paralleelvormid:

leima ~ leppima, kāma ~ kākki -
ma, toinuva ~ toipinuva.¹⁰⁵

1.2.5.5. Vokaal on säilinud ne-adjektiivides. Nähtus on levinud eL murretes, eriti võru murdes. Tartu murdes leidub rohkem sisekaolisi vorme.¹⁰⁶ Kavastu kohalikud inimesed väidavad, et kullane on vanem sõna, nüüd on kuulnud ka vormi kuldne. Seegi nähe viitab eL murrete pealetungile:

toimane 'toimne', koivane, uimane,
zoo, kullane ~ kulone, raivane ~
raüone

1.2.5.6. andma - ja õppima - tüübi verbide olüriku mitmuse 3. pöördes on vokaal säilinud:

palju rääivas, aänavas süüja.

1.2.5.7. Sisekadu ei esine ka kontraherunud sõnade lihtminevikus:

temmas rist latse, eelzi naä-
kassin.

1.2.5.8. mine-, line-, lane-tüülistes sõnades ei esine vokaalikadu. Need on hiljem tulutatud pikemate sõnade eskujuul:

sümine aiõan, pälmine.

Erinevus kirjakeelest - vokaal on säilinud: peäsetti,
kaänettu 'kantud', ei aänaäski 'annaks-ki',
üttel 'ütles', kolme-jalg.

¹⁰⁶ H. Viires, ne - omadussõnade kahe tulustüübi (kuld-
ne ~ kullane) kiyunemisest. „Kul ja Kirjandus“ 1960, nr. 1, lk. 225.

IMr murrakus esineb harva ka teist ro-
kaalikadusid: väikeso kivikeso, veikse karul,
niske 'niisugune'

Ühelt küljehilt (M. Kurvits) on noteeritud
keskmurdulist no rud-partisibis:

10221 läino, näino ühi.

1.2.6. Lõpukadu.

Lõpuvokaal kadus 2-silbilistest sõnadest, mil-
lede esimene silp oli pikk ja teine lahti-
ne, ning ka enamasilbiliste sõnade lõpust,
olenemata esimese silbi lahti pikkusest:

Vokaal on kadunud:

1.2.6.1. ainsuse nominatiivis: kaus, ruiki, oülr,
plân, ais, laut, plâts,

1.2.6.2. partitiivis: tôs, azilist, rahvast,
ozust,

1.2.6.3. inessiivis: kõoin, lauõasen 'lautades'
majaz,

1.2.6.4. elatiivis: kaivust, lõmasust, jalaust,

1.2.6.5. adessiivis: eina mäl, tüomükkul, vällä
päl,

1.2.6.6. ablatiivis: süppält, eluzalt, paseri
pält,

1.2.6.7. translatiivis: külmäst, tüvis älvemas,

1.2.6.8. presensi ainsuse 3. pöördes: jõkses, lähäs, sükk lär külmäst, näras, õdas 'ostab'

1.2.6.9. presensi partitsiibis: kiv vezi päle, aga: lutva 'tuttav',

1.2.6.10. imperfekti ainsuse 3. pöördes: reñtis, pelas 'pölgas', temmas,

1.2.6.11. tingiva kõneviisi ainsuse 3. pöördes: ei olis lännu aga 'ei oleks läinudki' teñne miz vañnuis

1.2.6.12. komparatiivis: õdavamz, raikemz, vañemz.

Lõpukasle on allunud ka sõnalõpulised diftongid: kuē (*kukkei), väēoat iluz tal.

Kirjakules ja SMr murrakus on vokaal üldistunud tegijanime nominatiivis, kuigi elmurretile on iseloomulikud diftongilised vormid.¹⁰⁷ kiričku, ēpittaja, lōa sevijsä, pašija, mājōjat, valitsuja

Kirjakules ei ole toimunud vokaalikadu nel. isüvis, sest see kääne on hiljuti laenatud. Harastust on leitud muistset n-lõpulist ~~isüvi~~. See on el. nähe:¹⁰⁸

oli sulazen, nōren, vanan

¹⁰⁷ L. Kettunen, Eesti keelen äännehistoria. Helsinki, 1929, lk. 169.

¹⁰⁸ Sealsamas, lk. 170.

on $\hat{a}$ eläsa.

Vokaal on püsnud paljudes 2-silbilistes sõnades, mis on laenatud kulde pärast lõpu-
kadu: maäna sõja nuka 'nurka',
autto

või mille nominatiiv on muutunud genitiivi-
taoliseks: kihva, puoru, kaäju.

Osa laensõnu on võetud üle küll lõpu-
kaolistena, kuid mureti tarvitatakse neid
vokaallõpulistena. Nävastus:
jaäki, koävi.

Sia kuuluvad ka ristiusuga kaasa loo-
dud esnimed:

mili pahanoas, säniäku ääna,
maräba käis seminaris, trinu
tei.

Sises lõpukaoga on toimunud mitmeid
häälikumuutusi: tekkis vaaavokaal äer,
puer (Nävastus tavaliselt puoru), j muutus
i-ks, kui j sattus sõna lõppu:

ahi küttä, paäi päle, vili
riäse riäse, nizuäkene ääi.

1.2.7. Kontraktsioonid.

1.2.7.1. Kahe sama vokaali kontraktsioon.

Eesti kirjakeeles ja vaadeldaval murdealal on kahest naabersilbi vokaalist tekkinud pikk vokaal, mis on arenenud edasi lühikesteks vokaaliks:

1.2.7.1.1. Lahesilbiliste a- ja ä-tüveliste noomenite ainsuse partitiivis, kus lõpp *da või *ä liitus türevokaalile:

rasva (*ravada > ravā > rasva),
eina, vihma, titti koku zima,
maja, pär päiva, riia.

1.2.7.1.2. Lahesilbiliste a- ja ä-tüveliste verbide da-infinitivis, kus tunnus *dak, *äk liitus türevokaalile:

aisa (*antadak > anta > aisa)
nitta, vetta

1.2.7.1.3. a- ja ä-tüveliste kontraherunud verbide tugevas astmes:

riiska, lückaššime

1.2.7.1.4. e- ja ë-tüveliste kontraherunud noomenite tugevaastmelistes vormides

mä, õiri õne (*honehen > hone.en > hõnē > õne)

1.2.7.1.5. e- ja ë-tüveliste noomenite ainsuse illatiivis:

küze külae, meise rizattu, vi¹
riise.

1.2.7.1.6. a- ja ä-tõeliste noomenite nokaal-
tõelises vormides, kus tõele liitus *he(n)
või *he(n):

lamba (*lampahan > lampaan >
*lampān > lamba), mitsa, täse
tuppa, teras patta.

lõnas vaja (*vaja/a) esneb sama nähtus.

1.2.7.2. Erinevate vokaalide kontraktsoon.

Erinevad vokaalid on kirjakules säilinud
diptongina mitmuse partitiivis ja i-mitmuse
vormides. Tõlke murrakus on diptong selles
asendis väga haruldane:

ulõa ono sütrit (oostuspärane ei)
ulõa eläjit (oostuspärane ai)
suinuzio (oostuspärane ui)

kuid: kihoais

kesnerist: lamba piian 'lambaid piian'¹⁰⁹

i-mitmuse kohta ei ole näiteid.

Kirjakules on 3-silbilisi iv kääändkonna sõnu, kus diptongiline mitmuse partitiiv pole reeglipärane, vaid üldistus. Tõlge murrakus ei esine ka siin üldistunud diptongi:

riisikid püüdzime, mazinit, rä-mattit, koiv karttulit, oanit kaännetu.

Analooogia si- ja sid on:

rankrisio, amettizi, raiskuzio

kesnerist: aruukio mehi, ilvesio, oravio.¹¹⁰

Kaks eri vokaali kontraktsoonil on säilinud esimene vokaalidest

1.2.7.2.1. ainsuse partitiivis, kus rõhuta silbi vokaalile järgnevad *ša, *šä kadus:

valazime enne;

püü' paõõi, süõõi, tüõõi, küõõi
'koõõi', küõõi, veõõi;

laõõu (* lauluša > laulu > laulü)

ruõõu, kaõõu 'kändu', rahtu,
reukku, juttu.

1.2.7.2.2. mitmuse partitiivis, kus *ša, *šä liitus i-mitmuse tunnusele. Praegu on nendest normidest kujunenud i-ga lõppev partitiiv:

e-lülilistis jalg-, kul- ja yus- tüüpi sõnades

¹¹⁰ T-151; 16, 12.

sairi, lajsi, lehti

ka: talvel üksüzis

2- ja 4-silbilise tüvega ne- ja s- sõnades:

kallistazira naiži, inimezi

a-tüvelistes jalg-tüüpi sõnades:

lehti, lumi 'loomi', silmi

ka: meisazis, peisazis

1.2.7.2.3. eda-adjektiivides:

tü al seläe, vj kaotamine raske,
keräe, lae pläts.

1.2.7.2.4. Harva on teinunud kontraktsoon
i- ja u-tüveliste õppima-tüüpi verbide da-
infinitiivis: jalasist ei sä keñsi, lehtu.

Sün on tunda kirjakülle mõju ja ^{tar}õhne-
rad analoogilised da-infinitiid. ¹¹¹ (V. lk. 136).

tules eerusa, saira tõnisa,
trikkisa ali eñsal.

Kesnerist: sai oiskusa. ¹¹²

Tammistust: aitusa, ehtisa, keñsisa, kiskusa. ¹¹³

Kahe ri vokaali kontraktsoonil on
säilinud viimane vokaalidest.

1.2.7.2.5. jalg-tüüpi sõnade mitmuse omasta-

¹¹¹ A. Kask, Eesti keele ajalooline grammatika I.
Tartu, 1967, lk. 164.

¹¹² T-151, 2.

¹¹³ K-45, 59

ras : jälge al. (Teistest sõnadest sellist omastavat ei tarvitatud)

1.2.7.2.6. abstraktsites us- ja üs-lütelistes noomenites :

päeva rikkus, mü kerus

1.2.7.2.7. ü- ja u-lütelistes refleksivides :

mursuma, rajus

1.2.7.2.8. käskiva kõneriigi mitmuse 2. pöördes :

*tulka~~de~~ > tuloe sõma

Sõnast ehtu (*ehta^{ho}) esinevad Tškr murra-
kus paralleelselt ehta (esinevokaal ≡) ja
ehtu (biimane vokaal on säilinud).

1.2.8. järgsilpide diftongid.

Järgsilpide diftongide järelkomponent i on kadunud (v.a. p. 1.2.8.2.). Esikomponent on allunud mitmesugustele muutustele.

Algupärane diftong esines :

1.2.8.1. i-listes deminutiivides :

*oi > o > u talu, ono sürit, tisuo

*ei > e > ø kuk

1.2.8.2. inen-lütelistes sõnades :

raaune pois, üli epilazi, ni-

zuškeze.

Ilmr murrakusse ulatub siin idamurde mõju:
kaasrõhulises silbis on sõnuti i säilinud.
eriläizi, inimeizi, nizukkeizi

Tammistust:

lähesuizi¹¹⁴, vaenlazi, aruloazi,
mezilazi¹¹⁵

1.2.8.3. Varane diptong tekkis ka sõnades,
kus türevokaalile liitus sufiks -isa. Praegu
on säilinud is-komponent -u:

jsüras niau irmus, mauza
sõõr kauis

1.2.8.4. Mitmuse tunnuse liitumisel türevo-
kaalile a tekkis diptong oi, millest praegu
on kujunenud mitmuse tunnus u.

o tähega senu, raaziva
linu, einu

analoograafid: siinazis, majazis.

Samasuguselt arenenud u-d kohtame val
struktuursetes adverbides (keirutti), verbi-
des (kirjuttan tälle) ja karitiivadjektiiviri-
des (õlettu).

¹¹⁴ T-211, 7.

¹¹⁵ K-45, 30.

1.2.8.5. Esmarähtelistes e-tüvelistes sõnades, mille esimeses silbis on labiaalvokaal u või o, esnes mitmuse osastavas diptong ei, mis praegu on andnud e:

use ; tusazis (analoogia)

1.2.8.6. Kahe-silbilistel i-, ü-, u-, o-tüvelistel sõnadel oleksid ainsuse ja mitmuse vormid kujunenud ühesugusteks, sellepärast on rakendatud teisi lõppe ja tunnuseid:

väñne netma, siivärit kräve.

Ilmr murracus on enam levinud sid-lõpp:

päñne-suñnizis, pisuzis, reazis
ka hilislaenudes: rärmizis 'farme', ritsuzis.

2. Üllevaade morfoloogiast.

Morfoloogias käsitletakse põhiliselt sõnatüvede isinemist morfoloogilisest aspektist lähtudes, afiksite liitumist tüvele ja nende isinemispüürkondi. Nii sõnatüvede kui ka afiksite arengut on puudutatud vaid üksikute juhtudel.

Noomenit vaadeldakse käänamise selsukohast, sejärel antakse ilusaade sõnalükkidest, v. a. substantiivid, sest neil ei ole erilist tunnust.

2.1. Nõomen.

2.1.1. Mitmuse moodustamine.

Üherilbilised vokaaltõpulisid sõnad on mitmuse genitiivis ja sellest tulenevatis käänitus III vältis. Nähtus on iseloomulik ka Tšlr ümbruses.¹¹⁶

lõuse, püüse.

Esimes ka kontaminatsioon: püüse

Kõige tavalisem mitmuse tunnus Tšlr murraus on -de-, mis on tekkinud pasa- kala-tüübi analoogial ja levinud teistesse tüüpidesse:

vanasele, lätis relase kattis,
reulse päle, tünnise sise.

Tšlr elanikkonna kellepruugis on levinud läänemurdeline nõrgaastmeline mitmus. Kuridamurde alal Tormas märgatakse nõrka artil ainult nõber-tüüpi sõnades: teorese, aorase¹¹⁷, siis Tšlr murraus allub sellele reeglile kogu VI kk (v.a. käär-uus-tüüp).

silmaale, tõ lehesel, vasa
ajasele, teisten vallaseen, pelez

¹¹⁶ A. Univer, Üherilbiliste vokaaltõvede pluraali genitiivist. LKJ uurimused II, 1958, lk. 96 jj.

¹¹⁷ U-37, 180.

laüsaen 'lautades', jalasut, läi-
rasut 'laudades', lõmasut, kül-
masica, loojaõica, läti õasile.

Veskerist:

kuzee kazuo; sañnase 'saunade',
käipase; peorazio oli kah. ¹¹⁸

Lõrnekilast:

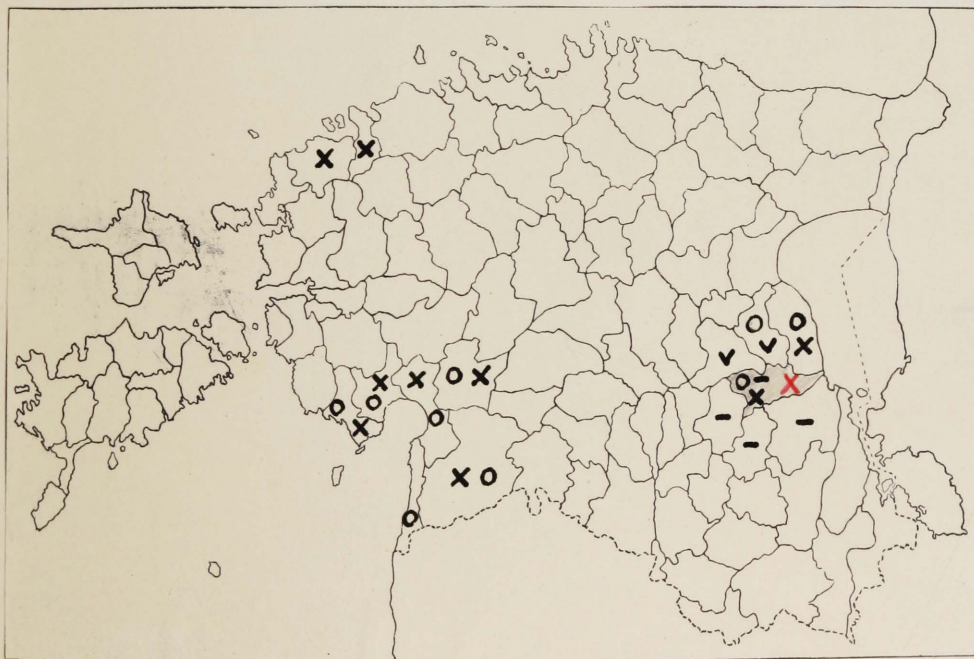
jalase, nealase 'nõelte' asrase,
kazee 'kaskede'. ¹¹⁹

Sammisturt:

jalase ~ jalvase, nilmase ~ nõ-
mase. ¹²⁰

H. kaarti nr. 8 nõrgastõelise pluurali levimise kohta.

x jalase o jalve v jalvase - jalou

Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 72, 86.

¹¹⁸ T - 151, 12, 18.

¹¹⁹ Ü - 19, 86.

¹²⁰ K - 45, 35.

Käälikusaduslikke vorme jälge (*jalka^{den}),
silme jt. esineb Karastus väga harva.
Nende vastu mõjub võib-olla tendents
nõrgaastmelisele mitmusele.

Tavaliselt öeldakse: jälge pääl, riina
alt valuttas', silma at.

Mitmuse tunnuseks võib olla te, mis lü-
htub s-tüvedele: laste man, kañsi mēste,
naiste
ja tle, mis lühtub kvasrõhulise silbi vo-
kaalile:

mašinattega, aga varemesse
'varemete'

i-mitmus ei ole Karastus produktiivne,
selle karnitamise kohta ei leekunud üh-
tegi näidet.

Esines kontaminatsioonilis: vorme:

lilliseega, melemiseega
Vesnerist: avanittega.¹²¹

2.1.2. Käänamine.

Eeskätt on jälgitud regulaarselt käänduward sõnu (substantiive ja adjektiive). Pronoomenite ja numeraalide juures on peatatud eraldi nende üldise kirjeldamise juures.

2.1.2.1. Nominatiiv.

Nominatiivi iseloomustab käändekategooria sisukohalt nullmorfem. Lõpusadu on teinunud nagu kirjakeeleski:

suim, päiv, pim, vein, sapi,
riina, lat's, põd 'pood', tül.

Vokaal on säilinud samades lingmustes nagu kirjakeeles:

pure, laue, valu, elooa, naja,
kõli-oare, laae, viipi-ooa,
kiričku, epettaja.

Sõnuti on nominatiiv üldistunud genitiivi analoogial:

kaia, meiza, kaia-oopli, rank-
re, lokku, amri, tuav rukki,
puoru ~ puer,

Kõrvekilas: sirkli, taholi, riivoli, tohtri.¹²²

Tammistus: palitlu, pärli, pitre, mihkle.¹²³

¹²² U-19, 83.

¹²³ K-45, 32.

as-siga lõppvad sõnad võivad olla lõputa:
ärin, litzlik, kajak, kapak,
razik.

Mõnes sõnas on muutunud lõpuvokaal:
aüru, veiske tan saman (.I.M.)
kastri.

Pluurali nominatiivis on praegu domi-
nuri media d, harva kohtab lõputa
või t-list vormi. Lugedes A. Jaaresti „Ee-
stkaalset rahukordadest üsti murretis“,
ilmneb, et 1920. aastatel oli Türr murrakus
t-line nominatiiv hoopis sagedasem.

osered, uõnuikkus, latset,
salne (vt. ka lk. 36).

Võrreuselt: kiinat vei sukkat, rüret, sõidis.¹²⁴

Pluurali tunnus ilmneb vahel ka sõnades,
kus harilikult teda ei tarvitata:

lauoan liha ja leinis, keik
sukrus.

Versures: rukkis nätti sine.¹²⁵

¹²⁴ T - 167, 2, 3, 8.

¹²⁵ T - 151, 3.

2.1.2.2. Genitiiv.

Ainsuse genitiivi lõpp *n on Tšr mur-
rakus kadunud:

maauza sõgi kauis, talli mehe
kohuz, ajaz südäme täiz, ria
vah, seja küllän, sejpa azeme-
le.

*n on säilinud sõnas mânse, mda apa
tarvitatakse harva. Tavaline on süroi 'suurte'
sõnuti on erinevus türevokaalis:

säri lillä 'tsaari lille',
enne minekkit, lilli ais.
kâz: kâne ~ kâze.

Tammistus: plüze, mapp 'mappi'.¹²⁶

2.1.2.3. Partitiiv.

2.1.2.3.1. Ainsuse partitiiv.

Partitiivi lõpp *tä, *dä on andnud tä-
napäeval kas -d, -t, -da või ∅.

*tä > -da ühesilbiliste tüvede puhul, kui
partitiivi lõpp lühtus lühikesele vokaalile:

misä minna rahtima, majandaz
noa meizad, ei sānu tesa rīja.

*-ta > -s paarõhulise silbi pika vokaali või
diptongi järel, ka kaasarõhulise silbi järel.
Tümasel juhul on Tšl murrakus t, mis
on iseloomulik el murdeile:

kas tūo tahat, 75 pāo, pikki
eina māo, titti veis;

señnikkut, 50 kõppikkat,
püselät rūkki, ammettit, kais
näsalit ~ ühesa näsalis.

Helilise konsonandi järel on samuti ana-
loogia -t:

es meista ēsti kilt, ei ole sürt
sēnt.

*-ta > -t, kui *-ta liitus hilitule tüve-
konsonandile:

karja myst, rahvast, pelitteesi
püst sūt, osust, inemist,
kärinist.

*-sa > ∅ ühetüvelistis noomenites nõrgarõ-
hulise silbi järel:

enne, titti kohu mīma, kõli,

vaistu kañou 'kändu' (H. lk. 97, 99).

järgmistes sõnades on analoogia -d või
-t. Media on eD murretele omane joon.
ei ole emas, vahis minuo,
sa pañio mañnao, ei ole etäio,
laineo, kolm äitao ~ kaheksa
äitat, müoa eüvet 'õue'
sēmet (*sēmentä)

Tammistus: riñio, valao, raikemao ¹²⁷
Kõrreuilas: tuzlio, kraslio, reorus ¹²⁸
Kusuris: käskümmeo äitao ¹²⁹

Sõna ruñis vormid on Kavastus järgmi-
sed: ruñki : ruñki ~ ruñki : ruñkit.

2.1.2.3.2. Mitmuse partitiiv.

Mitmuse partitiivi varasem tunnus i + tã'
või i + ðã' on tänapäeva kules andnud
mitmerugusid lõppe ja tunnuseid.

i + tã' > -io paarõhulise silbi järel. Hiljem

¹²⁷ K-45, 37.

¹²⁸ Ü-19, 85.

¹²⁹ T-151, 3.

on röötnud kasutusile analoogramoodustis -sid.
A. Saareste järgi peab Tšl-r-s olema eP -sid.¹³⁰
māzio

Pammistust: tōzio, māzio.¹³¹

Kavastus esines ka häälikuseaduslik maio.

Kaasrõheline silbi järel on kirjakeeles
ootuspärane -D. A. Saareste murdeatlases annab
Tšl-r murrakus eL -it ja eP -io (vt. kaart 9)
Kavastust kui lõunapealsemest kohast on
noteeritud -it:

ono. oütrik, mazinit, vīdikkit.
(vt. ka lk. 99).

Sageli on lõpp -sid: suñuzio, vaikuzio.

Pammistust ja kõnnemist on noteeritud
eP -io:

ernio, rāmattio, vanemio, varissio.¹³¹
lāmzio 'lambaid', rikkio 'rikkaid'
giio, vaikio.¹³²

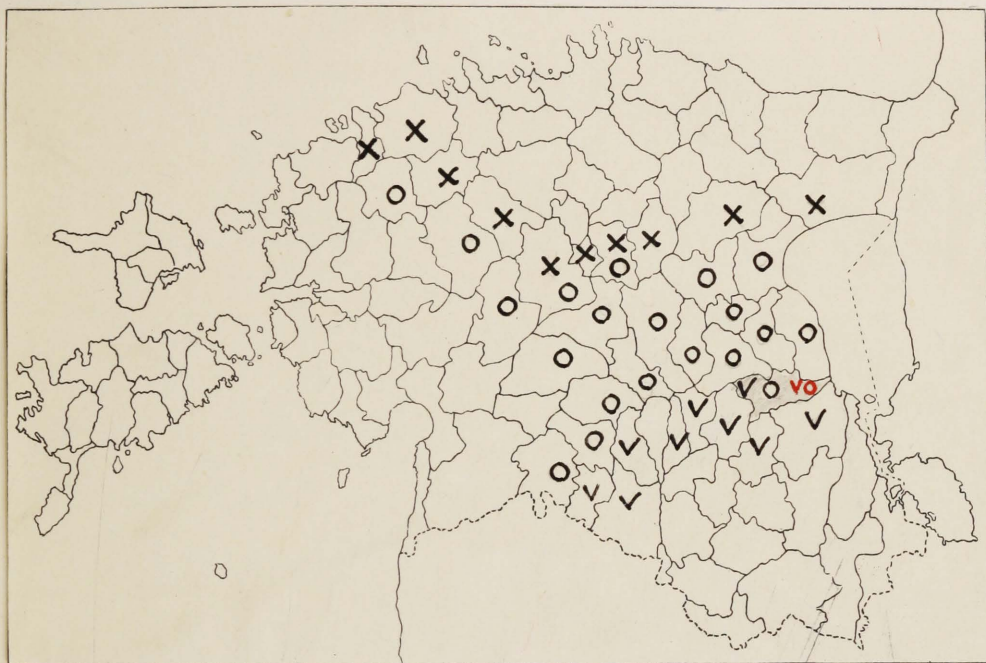
¹³⁰ A. Saareste, VEM, lk. 86, k. 123.

¹³¹ K-45, 38.

¹³² Ü-19, 85.

Kaart nr. 9. Nrd. L. Saareste, VEM, lk. 70, k. 92.

x -id o -id v -it

i + õä on andnud mitmuse tunnuse -i,
-e, -u. i, u, ü- tüvelised sõnad on ana-
 loogia põhjal saanud lõpu -e. (H. ka
 lk. 99).

sairi, lihti; seni, linu; tuse,
vaïne.

Täht murrakus on väga levinud parti-
 türi lõpp -sid, mis on päit-, s-sõnadest
 (*repâzitä > rezazis). Lühilei rõõvasusele li-
 sandub veel nõrk aste:

uksezi, meisazi, peazis, si-
nazi, paire, kuinisi, vaime-

zi, viitsuzi.

Sammistust on kiija pandud tugvaastmelist vormid:

piiki ~ piikazi, kiiji ~ kiijazi,
zi, ilmi ~ ilmazi, äicazi,
sukazi.¹³³

a-list mitmuse partitiivi i- ja e-tõeliste sõnadest Kavastus ei tunta nagu mujalgi Lõuna-Eestis.¹³⁴ Tõr kihlkond jääb piirialale, sellepärast on fikseeritud üksnes a-list vorme, peamiselt põhjapoolsematest kohtadest:

Kusneri: irezi ja rotta.¹³⁵

Sammistu: tiiru ioanzi tiikka.¹³⁶

u-tõeliste sõnade a-list partitiivi kasutatakse Kagu-Eestis, kuid Tõr-t ja Lema naaburi kihlkondi (Kambja, Nõo, Äksi) see vorm ei hõlma.

¹³³ K - 45, 38.

¹³⁴ J. Univer, a-listest mitmuse vormedest eesti murdes. ESA I, Tallinn, 1955, lk. 118 jj., k. 1, 2, 3.

¹³⁵ T - 151, 8.

¹³⁶ K - 45, 14.

2. 1. 2. 4. Illatiiv.

2. 1. 2. 4. 1. *h $\equiv$ ühesilbilistest pikavokaalsetest sõnadest: nein jüskis maha, ratta, mõret ele, ziseme päle ja suhu.

2. 1. 2. 4. 2. h > ϕ
pesa-tüübis: jüskis oija
tubli-tüüpi pärisnimeses: vizime mäksa.
iv kk.: läiti vasriku muismisele, tare täse kävi ku, mia käizin klini ku

vi kk., v.a. meel-tüüp, on illatiiv partitiivi-
kujuline: laaskis puutti päina, kairu pist-
nu, paõsiz kirstu.

iogi-käär-tüübis tekib geminaat:
tuppa, kätte, patta.
vii kk.: aõsiz kohtu.

2. 1. 2. 4. 3. -de esineb meel-, äär-tüübis, kuhu
ta on üldistunud tõrs-tüübi analoogial.
(Mt. kaart nr. 10).

mõlde, jee võlde.

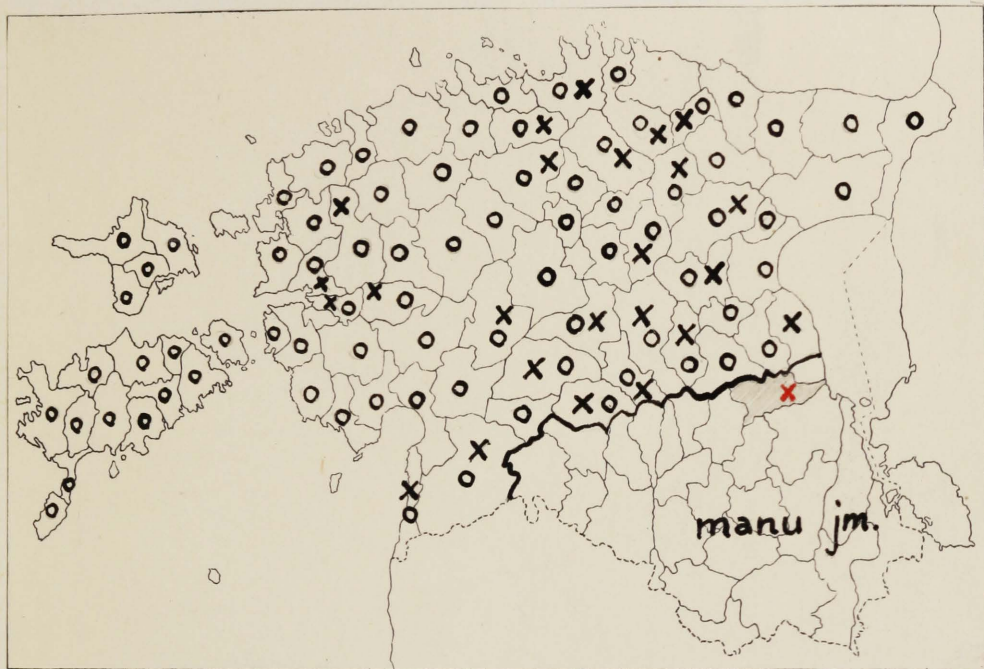
Lõrvekiilas¹³⁷ ja Tammistus¹³⁸ samasugune sekun-
daarne d meel-äär-tüübis.

¹³⁷ U - 19, 83.

¹³⁸ K - 45, 42.

Kaart nr. 10. Vnd. A. Saareste, VEM, lk. 44, k. 39.

x jürse o jüre

Seundaarne d on ka i kk. sõnade
veri, meri, tuli illatiivis, kuigi selle esine-
 misala on siin kaugel põhja pool. ¹³⁹

merse vizattu

Kõrvetilas: reise, merse, tulse ~ tulle. ¹⁴⁰

Uhel kulejuhil (Ida Mikkelsenil) esines eL
 -de ka teistes tüüpides:

meizase tuli rea oinoral.

Võrbuselt: puselise, anumase. ¹⁴¹

2.1.2.4.4. -ne oli võrdlemisi harva:

kantsaleise;

¹³⁹ A. Saareste, VEM, lk. 83, k. 118.

¹⁴⁰ U-19, 83.

¹⁴¹ T-167, 8, 9.

raikalise vaunise ; leinasse .
puselisse , unarusse .

Tihti väljendatakse illatiivi analüütili-
selt sõna sine abil:

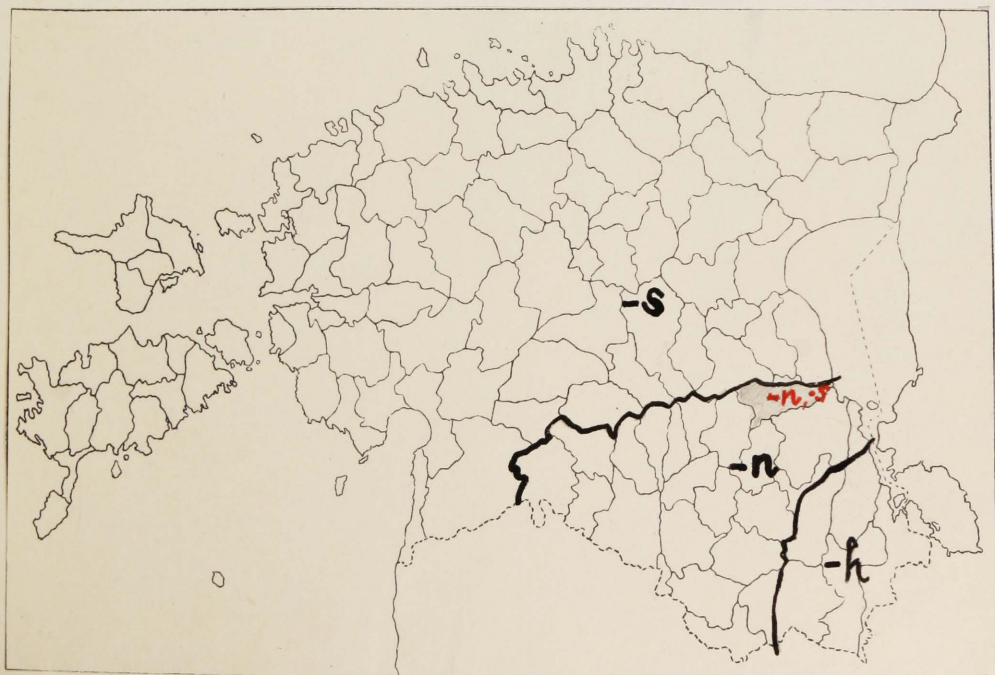
paräka sine , putka sine ,
oija sine , meizasse sine (J.M.) ,
tünnise sine ,

2. 1. 2. 5. Inessiiv.

Kavastus kasutatakse tarte ja mulgi
murdile omast n-lõpulist inessiivi, mis on
arenenud *hna-st .

isa põl otsan , ei jenda kõbin ,
naizos rian , peles laupasen .

Kaart nr. 11. Vrd. A. Saareste , VEM, lk. 18, k. 5.

nõu tõman, käiz küli katsu-
man.

hilislaenuides: kolõ·zin, nattu·ran

n-lõpuline inessiiv ei ole lavastus enam
absoluutne. (Mt. kaart nr. 11).

Kirjakeelset s-i on keskealiste inimeste kõ-
nes: oli lâz, mettä·na 'koor' läis
kättiz, seminariz käizime.

Kirjakeelset tugevamini mõjutatud M. Murrit-
sal oli s võrdlemisi järjekindel:

rahva sâz, sâl maja2, käiz
valla2, vihiikkus.

2.1.2.6. Elatiiv.

Elatiivi varasem lõpp -sta, -stâ on and-
nud ootuspärase -st. Elatiivi tarvitamises
ei ole erinevusi.

nettä käivust, lünja vallast,
lõmasest, vana puoru põrsest
sõsik, sõklast nettap, jala-
sest enam ei keñsi ei sâ.

2.1.2.7. Allatiiv.

Allatiivi lõpus on lühike l ja l, gemi-
naat-l siin ei esine. (vt. ka lk. 60).

meisa rehile, reäsele ahoa, liina
sõis, ouksustele, läiti varu kuu
muromisele.

Allatiivi väljendatakse ka sõna päle
abil:

väre päle, välla päle, paäni
päle, reäsele päle, peñvi päle,
laäva päle.

2.1.2.8. Adessiiv.

Algne lnä on andnud praeguse
adessiivi lõpu -l:

uikkuziva linna mäl, ol' talvel
tõs, tiisruukul jalc äl ('kõnib
juba' tõ lhesel ollu temä
äl ori).

Tihti väljendatakse analüütiliselt:

välla päl, loho päl, kaäšina
päl, lammi päl 'madal koht
jõe kaldas' pellu päl.

2.1.2.9. Ablatiiv.

Oetuspärast -lo asemel esineb ablatiivis -lt nagu kirjakeeleski; Ablatiiv on Karastus räljendatud enamasti analüütiliselt, v.a. pärisnimed:

kellä pält, seiva paseri pält,
leivašime pāsi pält;
on alatskirilt peri, sält
veñoilt saime, elistāzit seipält
eluzalt rija.

2.1.2.10. Essiiv.

*na, *nā rütavad sellele, et uraali alusküles oli essiiv lokatiivi funktsioonis. Praegu on säilinud üksikuid vorme:

*takana > tava, *kotona > koou
keneloas, rehe āl oli vlli.

L. Kettuneni järgs on essiivi vormid, kus n > φ¹⁴², ka järgmised sõnad:

minevasta 'möödunud aastal'
müiz ära, keräse soimis, äze
ačkas unī päle tükma, čhta
laulu leiva, teize ästa

¹⁴² L. Kettunen, Eestin kileen äännehistoria.
Helsinki, 1929, lk. 170.

Unerist: üzi rabazivas, õmmuke piksma.

Praegu on Kavastus isir lõunaestili-
slt n-lõpuline:

sir oli kampusen sulazen
'sulasena', mina olin nören
'noorena' kõzal, vanan on
ä elasa.

2.1.2. Translatiiv.

Algne *ks andis kirjakeeles tarvitata-
ra -ks. Kavastus on domineeriv ida-
estiline -st. (vt. kaart nr. 12)

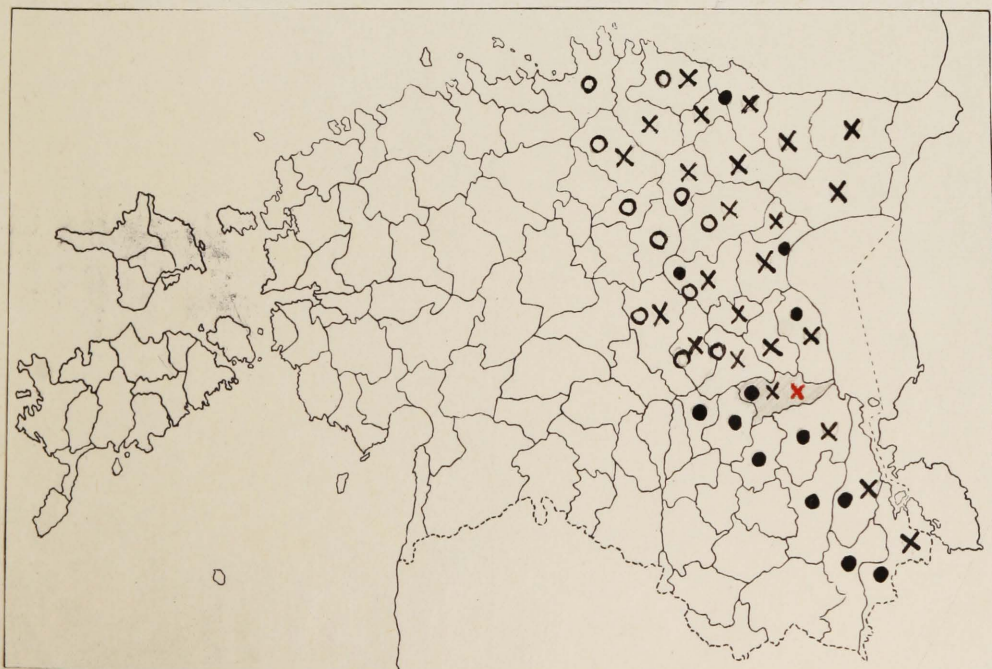
rihava titti tazazest, sai pere-
naizest, seitnest küst niou

Kaart nr. 12. Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 35, k. 22.

x -st

o -ks

• -ss

seltsrist.

Nõrdlemisel selgub, et idamurdele lähemates paikades esineb -st.

Tammistust: vettas vaivast; sürest mehest,
paremsaost.¹⁴³

Vesnerist: oli kahjust inimestele, mis jaost,
kiäe esimizest.¹⁴⁴

Laugemal kasutatakse et s-lõpulist kää-
nit. Näiteks Vorbusel:

lahti põlis, jahu es lahta,
aetti kūma.¹⁴⁵

Samasugust esinemust on noteeritud ka
Lavastust: kū ajaj 'kuuks ajaks'.
(vt. lk. 32).

2.1.2.12. Terminatiiv.

Terminatiiv on Idm murrakus väheproduk-
tiivne kääne, esines vaid mõnel korral:
ommučkuni, meisani.

¹⁴³ K - 45, 20, 48.

¹⁴⁴ T - 151, 12, 8, 11.

¹⁴⁵ J. Lask, Valimik erti murdenäituid. Tartu, 1966, lk. 113.

2.1.2.13. Abessiir.

Abessiiri lõpp *-ttak, -ttak on andnud
kirjakehes -tta. Geminaat esineb ka Teler
pea- ja nõrgarõhulise silbi järel:
pim vīmatta.

Kaasarõhulise silbi järel tuleb esile mul-
gi ja lartu murdele omane joon- gemi-
naat on muutunud meediaks:

pim kuīnamasa, ilma mazi-
nasa, karttul panemasa, sēn-
nik nsamasa, tāstamasa va-
remese sēn 'sus',

Nähtus pole karvastus järjekindl:

jättiz teemättä, ilma izäsettä.

Sammistus tekstides ei olnud ei meediat:

kiīvasetta, kiīnnastetta, pa-
ranoamatta.¹⁴⁶

2.1.2.14. Komitatiiv.

Lääne on tarvitātar võrdl³imise sageli,
ei erine kirjakelest.

nūppuga mīs 'nutikas', pillica,
tegi lillisega, kuūmiga sāppao
osustega lātsime, kūlmasega.

2.1.2.15. Rudimentaalsed käänded.

2.1.2.15.1. Ekstsessiiv.

Eesti keeles esinevatest P. Kriste poolt märgitud nn. ekstsessiivsetest partiklitest ¹⁴⁷ esinevad kavastus järgmised:

P tagant ja koost on siin st-lised:
tagast jäi, kui koost ära läis.

A. Saareste murdeatlas annab Tllr murra-
kus sama vormi. ¹⁴⁸

Adverbi kiüllalt tarvitatakse paralleelselt mitmel kujul:

üms. järve vären kiüllalt, kiüllant sēmet sās, aiga kiüllans.

P. Kriste on andnud Tllr-s vormi kiüllant. ¹⁴⁹
Ekstsessiivne on veel adverb mant 'juurest'.

2.1.2.15.2. t-lokativ esineb sõnas nüis (*nūfüt)

2.1.2.15.3. k-lativ: siina (*sinnäk), siini,
ümser (*ümpärik), üle

2.1.2.15.4. i-lativ: läsi.

¹⁴⁷ P. Kriste, Ekstsessiivist läänemere keeltes. ESA V,
Tallinn, 1960, lk. 146.

¹⁴⁸ A. Saareste, VEM, lk. 17, k. 4.

¹⁴⁹ P. Kriste, op. cit., lk. 147.

2.1.3. Adjektiivid.

Adjektiivid käänduvad nagu nimisõnad, sellepärast raadeldakse siin ainult komparatüüsimist, selle tüvelisi ja sufiksilisi erijooni.

2.1.3.1. Positiivil puudub tunnus:

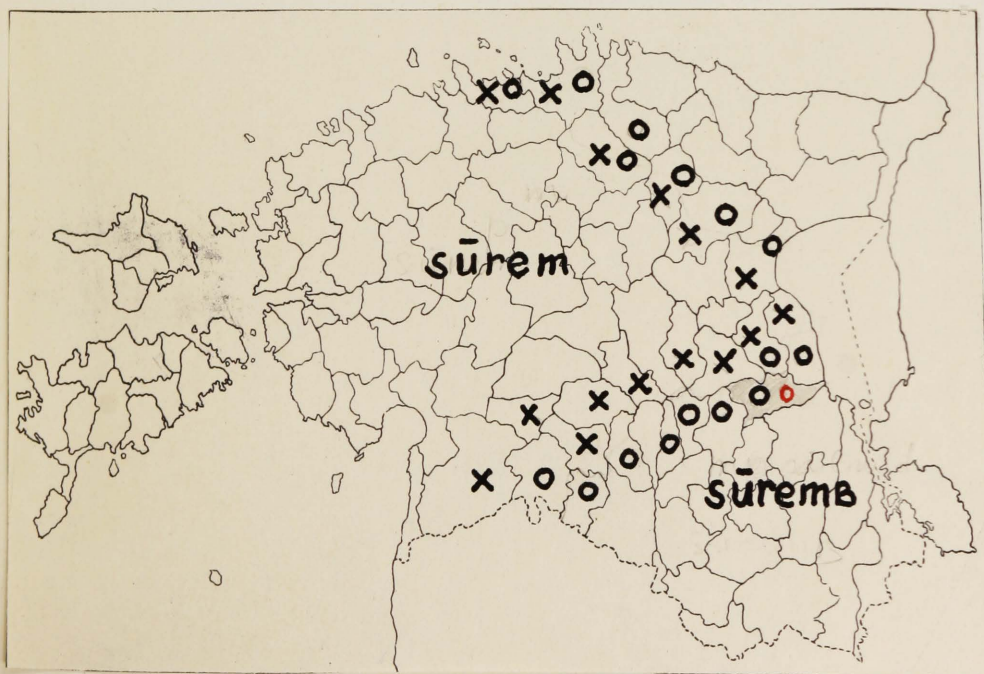
vana, käise, valgest läinu',
valgeks läinud', pēnikke lõr,
iluzao

2.1.3.2. Komparatiivi tunnus *mp on säilinud nominatiivis (*mp > mb):

vanemb, osavamb, raikemb

Mr kihelkond asub pürcalal (H. k. 13),
siltõttu on siin murrakus ka eP kompara-
tiivi tunnust m: veiksem' väiksem', sürem
lioidämäle, parem.

Kaart nr. 13. Vrd. A. Savareste, VEM, lk. 51, k. 53.

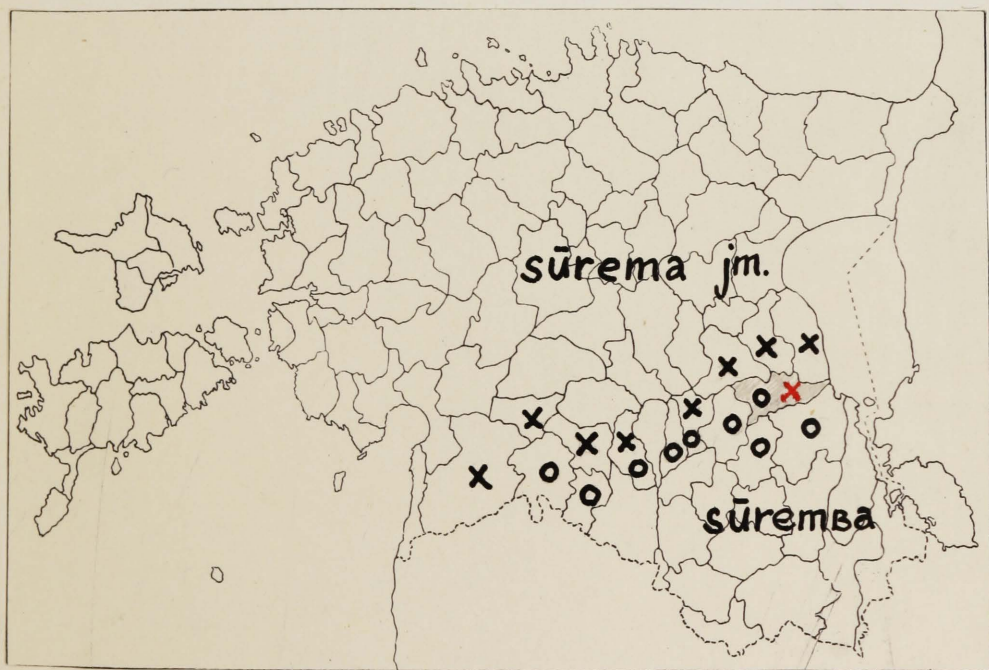

Kavastule on iluomulik *p kadu teis-
tut käänetust. Nähtus on levinud eP ja
eL murrete piirialale ja Kiido-Estine (vt.
kaarti 14)

piikemas üsrukkus, liidpää-
le, paremat, süremat chitta-
zio; vanemba oleja (?.M.);
läks kiraemale.

Kavastust põhja pool-Tammistust ol 3 säili-
nud: paremb: parembast; süremba peizio; tair-
emba, üllemba, järemba.¹⁵⁰

Kaart nr. 14. Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 51, k. 54.

Mõnede sõnade komparatiivis on muutunud

türevokaal: sain vanemast 'vanemaks'

2.1.3.3. Superlatiivi kasutati Kavastus harva. Logu materjali hulgas oli vaid 2 sõna superlatiivis, mis olid moodustatud abisõna kõige abil:

keiae ezimeze autto, keiae va-
nemsa oleja (J.M.)

2.1.4. Numeraalid.

Numeraalide arengut on vaadeldud eelmistes osades, siin esitatakse ainult loetelu tekstides olnud arvosõnadest.

2.1.4.1. Põhiarvud.

üks ~ üits ~ üts : ütte äita, ühe tütreo.

kaks : kahelt (Mt. lk. 30)

kolm : kolme.

neli : nella ~ nelja : nella risa.

küis : kuoie, äitane

saitse : seitsmest küist

kahiisa inimest

ühisa näoalio

üks teist

kaks teist

nis kümmene

sada jala. Bäeva : üle sada inimese
tuhat inemist
nüja tuhanda rubla ist.

2.1.4.2. Järgarvud.

esimene kois

teine miz ~ teine : teisesegi 'teisedki' : teist
kõrda

kolmas kü (Vl. lk. 27).

nelländal

kuni kahisa, seist, kümne ästal (adverbiaalsed
numeraalid ja ka adjektivid ei ühildu ri-
misõnaga).

2.1.5. Pronoomenid.

2.1.5.1. Personaalpronoomenid.

Esimest isikut märkiv asõna isneb ka-
rastus pikemal kujul: mina vettan
minä käisin.

Lühem vorm on tihedalt liitunud
järgneva sõnaga:

ma i lä 'ma ei lähe', ma ei sâgi
'ma ei saanudki'

Mitmuses on meie ja me. Üsna sage-

dane on väljendumine pöördelõpu abil.

meie es näe ; me lätsime kva
'otse', seminaris käisime, täna-
sust telligime.

Teist isikut märkiv asend on ^{lihtikese} ~~mitte~~
vokaaliga: et sa olet vihane, keoä sa käut-
tas, sa pännis 'panid' ;
kona 'mihhal' te teotite, te vīse' viite'

Pronoomenid on vanemaid sõnalüke ge-
nuinsus sõnavaras, sellepärast on nende
muutumine erinev teistest noomenitest. Geni-
tiivis on järgmised vormid:

vīz minu paoja, miu lats,
meije aija tase, meije tusa.

Partitiivi asemel kasutatakse tavaliselt
genitiivi:

ōōa minu 'oota mind', akkaissi-
va minu ensale tahtma.

Lida Tiller murraku iseärasust märgib ka
A. Saareste.¹⁵¹

Ühel kulejuhil on partitiivis idaestiline
lõpp -d : ei tunne minuo 'mind'

2.1.5.2. Refleksiivpronomenid.

Ausõna ise esineb siin eL-liselt:

latset ezi teoitte, ezi tahsin

Partitiivis kasutatakse eP vormi:

ēruz ēnnast, oisiz ēnnast taga

Vahel tarvitatakse partitiivi asemel genitiivi.

Poolist nähtust on märgitud ainult Teller ja

Nõo murrakus: ¹⁵²

veoānu vei nūnust ino.

Teind käänded:

inoale tahtma, trikkisa oli

inoal.

2.1.5.3. Retriprooksed pronomenid.

Näiteid nende kohta ei ole, olitatar on
vorm üits teise.

2.1.5.4. Possessiivpronomen.

Sageli ei tehta vahet possessiivse ausõna
oma ja refleksiivse ausõna enda vahel:

oma jēica, oma lošin

tīs omale, ino lēma.

2.1.5.5. Demonstratiivpronomenid.

Demonstratiivpronomenitest kasutatakse La-
vastus järgmisi: nizukene ~ nizoune.

* sē > sī ~ sē (hv.) : sille : seā.

sī nāras vāllā, sī ol' sīknā-l'
sille vāllā pāle, majandaz seā
meizao

* tō > tū : tooa.

tū rākkis, tooa juhtusa, tol
kērral raizime majasid' chitasime'

* tā > ta. Parallelselt esineb pikem vorm
temā.

las ta mattersas' askeldab', temā
nettiz; temā al'ori, ei sānu
tooa, kona' millal' tālle kirjuttan,
kuoas tāl sap' oli, temāl amettizi
küllalt.

Mitmused :

* nā > nī kos nī pilois jāiva

* nō > nōs nōil āo īna.māo' hūvamaad'

* nā > nāo. Lavastus esineb see vorm kujul
nemā, harva ka nā : ¹⁵³

kutsu nemā sise, nemā kōiziva
na ütelsiva, na ei sā olla

Nõib tähele panna, et demonstratiivpronoomen
esineb samas lauses koos asendatava sõnaga:

si suvi tuleb, misä si lajs
jeõwas, si seõ kurussõn, naõris
si om ümārik, kes tu pois
peai olema, kümni-võlik tu
ol' taikun.

2.1.5.6. Interrogatiivsed ja konjuktiivsed pronoomenid.

Nend aserõnad on Tõllr murakus
tarvitusel nagu Põhja-Eestis:

mis : mille : misä

mis sa tõi, misä miina vah-
tima; amet üt's kes mis om.

kes : kelle : kesä

kesä sa käsuttag, nüis, kes
ihta laulu leiva, tõni pang
reõttiz, kes maõsis,
kesi 'kes see' on vanem.

kumis : kumma

kumma püle

Sõduvate aserõnade juures tuli ilmsiks
uud üm erinevus: mis asemel kasutatakse
sageli kes

meiza lõõu, kellega; mazin, kel
on si; puis, kellega

2.1.5.7. Indefiniitsed pronomenid.

meni
keik

meni jala osust raõvuttasa
nõrmeo keik lina al, keik paõs-
ziva ajama 'lõõrd minema'

ioa üt's ~ eoa üt's: eoa üt's kohe lähnu 'lõinud'

ioõ ~ ioa

käiz ioõ ästa küli katsuman

kēgi

nūis kēgi rākkis

keiki 'keegi'

keiki avittas teha.

2.2. Verb.

2.2.1. Infinitiivid.

2.2.1.1. ma-infinitiivis ja temä käänetis
erneb el joeni: ssekadu on mõnerõrra roh-
kem kui kirjakeses

äistama, kuirama, vahtima,
māõoma, tākma, otõma 'otsima'

inensivis on domineeriv el +n-lõpp:

vīmān, keitman 'keitmas', aja-
man; tēnimas veerast

abessivis on kaasrõhulise silbi järel media:

kuinamasa, veoamasa

Elatiivi kohta ei ole näiteid.

2.2.1.2. da-infinitüvi tunnused -a, -da, -ta ja -tta esinevad järgmiselt:

2.2.1.2.1. Ühesilbilistes pikavokaalsetes sõnades võib olla analoogravorm (eP) sāda, jāda, ka sūija või eL juōva, sūōva

2.2.1.2.2. Kahe- ja kolmesilbilistest lühivärtelistest ä-tüvedest esinevad eL teisivärtelised da-infinitüvid:

ei sānu miāna, paāna, na ei
sā olla

aga ka: kõnne paāda, sāda paāda

2.2.1.2.3. Kahe- ja kolmesilbilistes a- ja ä-tüvelistest verbides on toimunud kontraktsioon:

siāsele aiāda, ei jeūwa kaāda,
vetta, taiipa, sitta 'hoida'

2.2.1.2.4. Nõrgarõhulise silbi järel, kui 1. silp oli lühike, on media säilinud (s.t. $\tilde{\sigma} > \underline{\sigma}$):

raiske pišāda

2.2.1.2.5. õppima-tüübi i- ja u-tüvelistest sõnadest on Kavastus kasutusel analoogravormid. Silm murrak jääb püriatale, eP mõjud on suuremad. (vt. k. 15).

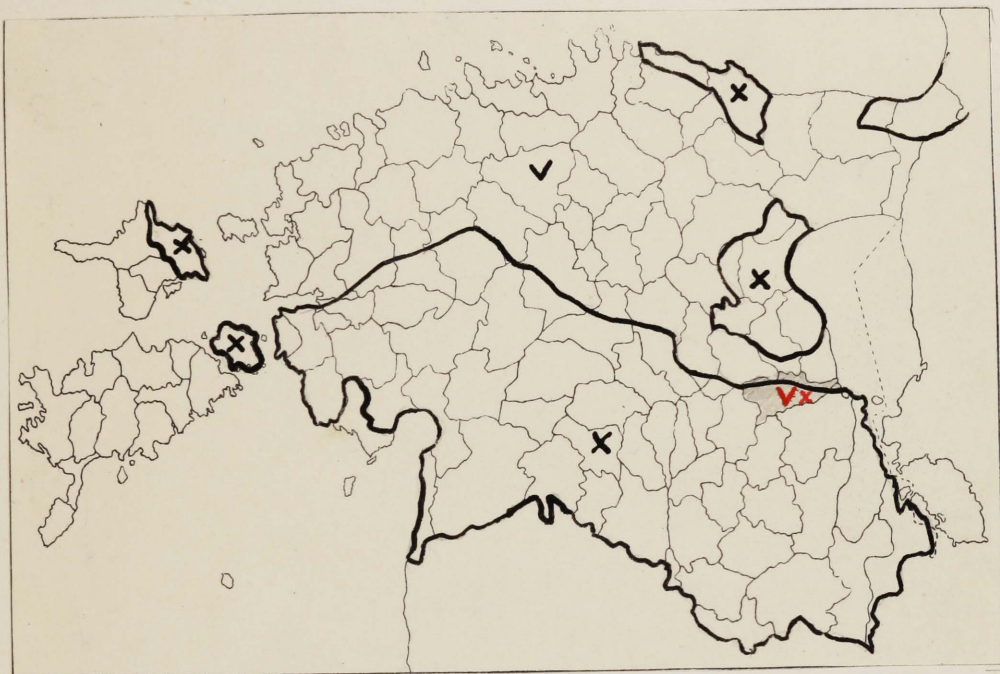
tulus eirua, trikkisa, tēnisa,
ka: keñsi, leku 'lõhkuda'

2.2.1.2.6. Kui tunnus liitus peaarõhulise silbi ä-ile, siis on praegu tunnus -ta:

pešta, seista, peista ~ pešā

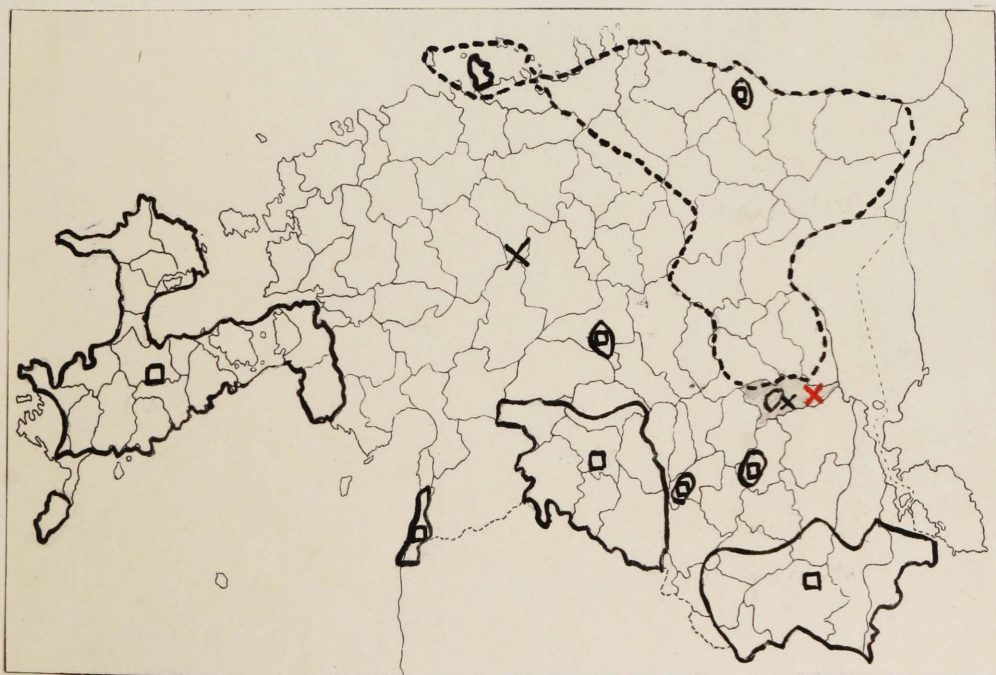
Kaart nr. 15. Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 68, k. 87.

✓ aistuda (x) aistu

Kaart nr. 16. Vrd. A. Saareste, VEM, lk. 68, k. 87.

x parandada (□) paranda (○) parandatta

2.2.1.2.7. Kontraktsunud verbides on tunnus
-tta: tahtis vizatta, luzas akatta

2.2.1.2.8. Kaasrõhulise silbi järel on mudia,
kuigi Tšl'r murrak jääb piirialale. (vt.
kaart 16).

tuttistasa, kirjutasa, jahvattada,
kohendasa

des-gerundium ei esinenud.

2.2.2. Partitsiübid.

Tegumoe kategooria järgi jagunevad partitsiübid isikulisteks ja umbisikulisteks, aja-
kategooria alusel oleviku ja mineviku partitsiübideks.

2.2.2.1. Oleviku partitsiübi varasem tunnus
*pā^(u), *bā^(u) on andnud v:

sai sülmava õõsi, kir vezi,
tutras 'tuttavad', eri zeitter.

Umbisikulise tegumoe oleviku partitsiübi kohta ei ole näiteid.

2.2.2.2. Isikulise tegumoe mineviku partit-

siibis on lavastus tavaline d kadu :

ei ole külu 'kuulnud', netnu,
elänu, lõnu, teñnu ~ tēnu, nāñ-
nu, pañnu

Ainult ühel kulejuhil esnes ep no- ja
kirjakulset nuo-^{partitsiipi} 3 vormi esnesed tal se-
gamini peaaegu rõrdre sagedusega. Näitlus 3
nästeisile järgnevat lauset tekstist:

añkanu sija tulema, añkanuo
läñsi metsa tulema, nāñno uñsi,
tēze, kolmanda (M. Kurovits)

ära aijuno, läñno, sōno, al-
nuo, luoeruo, elanuo.

Nõrvekülas : teñmanu, kūsenu. ¹⁵⁴

Tammistus : sānuo, siouuo, lažnuo. ¹⁵⁵

tud-partitsiibis on lavastus valitsev
häälikuseaduslik -tu :

kesettu vezi, leiõattu, neettu,
kutsuttu; riou, veielou.

Kaasrõhulise silbi järel on tartu mur-
des domineeriv meedia: ¹⁵⁶

sai keslattuou, is ole kañniste-
ou

¹⁵⁴ Ü - 19, 87.

¹⁵⁵ K - 45, 61.

¹⁵⁶ A. Saareste, VEM, lk. 69, 89.

Harva esineb Kavastus ka kirjakeelset
tud-partitsiipi:

tehtus ei ole, tehtus päeva jst,
küpsetattus sibulas

Kirjakeelset erinevad sõnad:

sai kaõnettu 'kantud' kiõni
panttu 'pandud', alttu 'aldud'
nättu, töttu ~ tehtus.

sai käisus 'käidud' (J.M.)

2.2.3. Tegumood.

Isikulisel tegumood tunnus puudub, se-
lattu on peatatud ainult umbisikulisel
tegumood, valdi olevikul ja minerikul.

2.2.3.1. Impersonaali olevikus tunnused on
2. 1.
-a, -da, -ta, -tta.

Õhisilbilistes sõnades esineb õita, mis on
arenenud *õa-st:

tuõva 'tuuakse' lõõrakse.

Hililiselt konsonandile ja h-le järgneval
*õa on samuti andnud a:

teha ~ tehase 'teha'kse', paõ-
nakse ~ paõsa (da ≡)

Kõrrekeelne: tulla 'tullakse', õllase 'ollakse'. 157

-ta esineb paarshulise silbi s-i järel :
lastai 'lastakse'

-hta on kontraherunud verbides :
akvattasse

Geminaat on siirdunud ka andma-, rõtma-
tüüpi :

reettaise
2-silbilise türega sõnades on geminaat and-
nud media:

chittasas 'chitatakse'.

2.2.3.2. Impersonaali lihtmineriku lõpus olnud
liitsufiks -tihen jaguneb 3-ks : t-umbisku-
lise tegumee tunnus, i-mineriku tunnus, -hen
-3. isiku lõpp.

Paarshulise silbi järel on toimunud
eL muutus : tt > s.

ärittäsi, azuttesi, kuivattesi,
laottesi, pelittesi, veoruttesi.

Kõrrekuilas : tinutatasi, ärmastasi,¹⁵⁸

Sammistuti : kiinnittätti, kohensätti, keneletti.¹⁵⁹

¹⁵⁸ U - 19, 88.

¹⁵⁹ K - 45, 69.

Vokaali järel on tt :

jätti, selmitti, tamtsitti, nätti,
lõtsitti.

ä järel on t :

latti (erandid: peksetti, pezetti)

Helilise konsonandi järel on d :

üttelsi, pañsi ~ pantti.

2.2.4. Kõneviisid.

Ilmr murrakus kasutatakse kõiki kõneviise.
Et kindlal kõneviisil tunnus puudub, siis
sellel pikemalt ei peatuta.

2.2.4.1. Singiv kõneviis.

Konditsionaali tunnus -ksi- on karastus
muutunud š- või šs-iks. Singiva kõneviisi
vormid moodustatakse, nagu et murretes
üldiselt, ilma isikulõppudita :

teene mš vañnuš, kos tš peis
peaks olema, ei olis, ei añ-
našsegi 'ei annakski' liina

2.2.4.2. Kaudne kõneviis.

A. Saareste murdeatlases on märgitud,
et Ilmr murrakus väljendatakse kaudse kõ-

nevüsi olvikku ma-infinitüvi abil.¹⁶⁰ Praegu
on siin kui sündemurrakus ka kirjakuul-
set, et rat-tunnust:

ta olema aice 'olevat haige'; ei
sälvat 'sallivat', olevat kram-
mise vastu.

Vesnerist: tema minema 'minevat', si piisa
sa eice olema 'pidavat õige ole-
ma.¹⁶¹

Pammistust: olevas mäl' 'olevat', ma oskavas
ästi kuusoa.¹⁶²

Kaudse kõnerüsi minevik on nuvad-tun-
nuseline, mille keskne ala on idamurre.

nemä nännuva 'olevat näinud',
sules lännuva 'olevat lennanud',
ei sänuva peista 'ei olevat saa-
nud', käinuva, jätnuva

2.2.4.3. Laskiv kõnerüsi.

Laskiva kõnerüsi moodustamises ei ole
minevusi kirjakelest:

kuiru, hakka 'hakka', märouttä
'mõtle', summelo,
tuloe vararnis otsma,
tuloe tööle

¹⁶⁰ J. Saareste, VEM, lk. 23, k. 10.

¹⁶¹ Ü-19, 88.

¹⁶² K-45, 67.

2.2.5. Ajad.

Verb muutub 2 ajas : olevikus ja mine-
rikus.

2.2.5.1. Oleviku tunnused olid *k ja *pā',
*βā'. Kirjakules on *k säilinud imperso-
naali presensis. Tartu - Maarja murrakus
on tavaliselt -kse > š, väga harva on
k püstitud: liivakse; keneloas, kuoas te-
has 'tehakse'.

Sunnus -pā', -βā' on esinenud:

2.2.5.1.1. ainsuse 3. pöördes, kus ta andis -β
rēi -k. (Viimane esineb Tllr harva, seoses
sandhiga):

mēlois, tuleis, nārais, elāis,
lähāis, pahansais, mattursais.
nettap sūi sõelast, sūi
lāi 'lähel' külmast

Korra esimes ka tartu murde lõputa 3.
pöörre: mis palou teae 'tub'

2.2.5.1.2. mitmuse 3. pöördes, kus Tllr mur-
rakus on praegu -va, harva -vao.

teēes mājoiva, kāiva sin ühte
lugu, palju rāoivao.

2.2.5.1.3. presensi partitsiibis, kus praegu on
z. (H. lk. 138).

2.2.5.2. Mineviku tunnus *i esineb:

2.2.5.2.1. umbiskulise tegumoe mineviku:

tehti, reutati 'reuti', õpetati 'õpe-
tati' (H. ka lk. 141).

2.2.5.2.2. I pöördkonna verbides, v.a. viima,
müüma, pooma, käima:

sai, siiva 'soid', lei, teiva 'toid'.

Samasugune imperfekt esineb põhja- ja keskmurdes ja idamurdes. Tõlv lõunapoolsetes naaberkihtkondades tarvitatakse paralleelselt lõunaestilist z-tunnusega minevikku¹⁶³. Viimast vormi kasutati Kavastus rubi käima imperfektis: käijen seäse man 'käisin si-
gade juures'

2.2.5.2.3. tulema - tüübis:

E. Furu annab Tõlv murrakust imperfekti ainsuse 3. pöörde rubrist olema: olli ~ olli,¹⁶⁴
Kavastus esineb ka lõunapoolsete naaberkihtkondade lõpuksaalist vormi ja eP (Äksi kk) lühikese konsonandiga imperfekti. Suga siis:

oli ~ olli ~ olli ~ ol',
tuli ~ tulliva ~ tulli ~ tul'

¹⁶³ E. Furu, Ühesilbiliste vokaaltüveliste rubride imperfektist. "Kul ja Kirjandus" 1960, nr. 1, lk. 36 jj.

¹⁶⁴ E. Furu, Kahesilbiliste z-tüveliste rubride imperfektist eesti murretes. ESA I, Tallinn, 1959, lk. 85, joon. 2.

Lisaks ulatub siia veel e-minevikku, mille murdeline keskus J. Pegli uurimuse järgi paiknevad Kagu-Estis: ¹⁶⁵

tulle 'tuli'

ka Vesuris: olleva 'olid', tulleva 'tulid'. ¹⁶⁶

Sõnast surema esineb alati eL si-minevik:
metsa-vaht suez ära

E. Furu uurimus näitab, et Teller mur-
rak on lõunapeolne piiriala normile panin. ¹⁶⁷
Seda esineb Kavastus harva, samuti ka
geminaadilist normi (kas sa pañnis mañnas).
Enam kasutatavam on si-imperfekt, kusjuu-
res sõna on siirdunud andma-tüüpi:

pañsiz, pañzin, pañziva 'panid'

Sõnast minema on imperfektis 3 rõima-
lust:
läis naou sült,
läits vabriku,
pere läts sürest.

Verbil tegema on i-minevik: teoi.

¹⁶⁵ E. Furu, Kahesilbiliste e-tüvediste verbide imper-
fektist, lk. 87. (Seal viide J. Pegli uurimusele)

¹⁶⁶ Ü-19, 89.

¹⁶⁷ E. Furu, Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfek-
tist, lk. 81, joonis 1.

Õhjaäänud rubodest tarvitatakse si-imper-
fekt, mis on üldistunud hakkama-tüübi es-
kujul (*hakkadin)

I pk.: müüz, viiz, käizime ~ käisen;

II pk.: kõhis, pelez, valazime, verettariva 'pune-
tarad', kenulez

Kõnlema-tüübile on iseloomulik vokaali ka-
du: kenelzin, veelzis, terelzin (Vrd. õmblema-
tüübiga lk. 148)

III pk.: tüllizime, nistiz, kiskuz, êruz, juhtiz;
rettiz, oiziz, sättiz, jättiz

Erandlikud on mõned sõnad, millest tarvi-
tatakse i-imperfekt: jättime 'jätsume' õstin
'ostsin', aänninon 'andsingi', külin 'kuulsin'.

i-imperfekt on astma-tüübis võrdlemisi haru-
lane. ¹⁶⁸

Teiseks on erandlikud sisekaolised verbid,
kus on toimunud vöru murdele iseloomulik muu-
tus si > se: ¹⁶⁹

vahtse 'vahtis', nitse 'nütis'

Ja kolmandaks on vorm taht 'tahtis', mil-
les on toimunud eL lõpe kadumine. Pär-
kulgeb mööda Emajõe. ¹⁷⁰

¹⁶⁸ A. Saareste, VEM, lk. 66, k. 84.

¹⁶⁹ E. Ture, hakkama - õmblema - tüüpi verbide
imperfektist eesti murretes. ESA VIII, Tallinn, 1962, lk. 30.

¹⁷⁰ A. Saareste, VEM, lk. 38, k. 28.

IV pr. hakkama - tüüpi verbid on tartu murdes ja selle naabruses nõrgas astmes, tugivaastmelisi vorme on noteeritud vaid üksikuid.¹⁷¹

leiõašime, nakkas 'hakkas'
kallašit, kašas 'tõmbas' kē-
lai, pēlais 'põlgas', temmais

õmblema - tüübis liitub si tavali-
selt nõrgaastmelisele konsonantile, nii
nagu eL murretes ja eP kagumurrakuis.¹⁷²

na ütlešsiva 'ütlesid', ütleš
'ütles' ~ üttel, emmelzin mereo
kleišškezes.

Harva isrub ka tugevat astet:

metlezin, ütlez

Imperfekti mitmuse 3. pöördes kasuta-
takse idaeestilist -vad, millest on kadu-
nud media:

vaitššiva 'vastasid' lätšiva
lätšid', valutššiva, elätšivā,

Kõrvekilbas samuti: näoiva, magašiva.¹⁷³

¹⁷¹ E. Ture, hakkama - õmblema - tüübi verbide im-
perfektist eesti murretes, lk. 26.

¹⁷² Sealsamas, lk. 38.

¹⁷³ U-19, 89.

2.2.6. Pöörded.

Singulari 1. pööride lõpp -n on Teller mur-
rakus säilinud. (Vt. lk. 56).

mia käin 'vaatan', terelen,
nakkaisin, tallittazin

Singulari 2. pöörides on nii eL tunnist kui
ka mudiat. Tundub, et kirjakeelse mudia
on ülekaalus:

sa olit vihane, jää ripa aze-
mle, sa pääsis mainas, kaš
sa neolis, kallassit, keo sa
käruhtas.

Pluurali 1. pöörides on lõpp -me:

läksime komejonin, tallittame,
sukkassime kilori 'läksime kürest'

Pluurali 2. pöörides on geminaati -tte
te teoitte,

kaasrõhulise silbi järel on tarte-murdeline
mudia; mida esineb ka paarõhulise silbi järel:
magazise 'magasite'; te viise
'viite'

2.2.7. Eitar kõne.

Eitava kõne moodustamiseks kasutatakse
abisõnu ei, es, ära.

ei abil moodustatakse kindla, tingiva ja kaudse kõnerüsi oleviku ning harva ka mineviku eitus:

ei küle, ei ole, ei saavat,
ei aritla

ei ole tere ütlemine, ei sã-
nugi minna, ei õlle teinud.

Abisõna ei tarvitatakse samades kõnerüsi-
des mineviku väljendamiseks:

ei ole kärimist, ei kületla.

Iseloomulik el-line joon Tõlv murrakus:
mineviku eituse moodustamiseks ei kasutata
nud-partitsiipi. Need vormid on sarnased
oleviku eitava kõnega, erinevus on ainult
abisõnas.

ei pida rohkem 'ei pidanud',
ei laiazu midagi, ei näi, ei kaš-
ra, kašoi, boži ei sã midagi.

Abisõna ära abil moodustatakse käskiva
kõnerüsi eitar kõne:

seõ ära metle, ära kallakke
mulle 'ära kalla'

2.3. Adverbid.

Adverbidest esitatakse liikide kaupa nende loetelu.

2.3.1. Kohamäärsõnad:

kui siina ka krävit, temmattas, käia va
sin, panin pämi siise, tein lihma
siia, oli imal, osuzis ette.

Järgmised kohamäärsõnad on el-lised:

eläs säl, temmas sist latsse, seheski
(*sidesa), latsiva tare täse (*tafak)
käivikke nukka tagan (*takana).

2.3.2. Ajamäärsõnad:

nüis, rehtis jälle vällä, kos maicu
chittasas, rimätte, pärast sai käinette,
süü vahesäl, seizi nakkassin, kero
käiz koos, enne kärimist ei ole, ätte
kuhku, väl ei märka, seitsa 'isalgu'
kehvačkene,

2.3.3. Väsimäärsõnad:

*stin > sti. Karastus ka -st ja -ste (Mt. lk. 89).
käizis, kvarti ~ kvast, uüvest 'uuesti',
uüvaneste

*-hain > hti. Nahel ka el-lise tte.
alatti, iljutti, ioatte müsi

*llain > li.

oioiz alal ~ rii alali.

Sõnad *kepin on arenenud -kezi. inen-
lüttiliste adjektiivide ja substantiivide ees-
kujul on tekkinud adverbides järgselt-
pide diftong:

kahäkkeizi, nelläkkeizi, mit-
mekkeizi, tazakkeizi

Ka vesneris: kahäkkeizi.¹⁷⁴

*ltain > loi. Lavastus - loe
eräloe

si esineb ne-sõnade konstruktiivis:
väoizi kiinni

Osa riisiadverbe võivad kompareeruda.
el-lise -msioe¹⁷⁵ asemel oli praegu -mast.
kes paremast vaistavira

Nimitatud lõpp on enam levinud ida-
murdes.¹⁷⁶

¹⁷⁴ T - 151, 8.

¹⁷⁵ A. Saareste, VEM, lk. 36, k. 24.

¹⁷⁶ Ü - 37, 173.

3. Leksika.

Säär murak on põhiliselt lõunaestiline, kuid sõnavaras kui kõige kergemini muutavas osas ilmnevad tugevad põhjapoolsete murrete mõjustused. Kõikjal siin mõjub kaasa kirjakeel, üldine majanduslik-kultuuriline areng ja administratiivne jaotus. Viimase mõju oli näha Alvi küla inimeste juures, kes elavad Narva külijuhtidest 3 km kaugusel, kuid kuuluvad Võnnu kihelkonda. Nii oli 82-a. Helene Sirge sõnavara hoopis lõunaestilisem: käämine 'pitmine', kezu 'odu', küse kukkuu 'käbid', pitäi 'mänd', peni, suzi, raizike 'ripulgas'.

Võib tähele panna, et rääkides igapäevasest elust-olust, kasutatakse vanemat sõnavara. Kui jutt kaldub kaasaegsetele esemetele, nähtustele, on keeljuhtide sõnavara hoopis kirjakeelsem. Seoses selle nähtusega on diferentseeritud ka sõnade tähendus: kazel tähendab kodus valmistatud, paal aga poest ostetud nõõri. Enam säilinud ja tarvitatavad on el määr-, kaas- ja tegusõnad: ekva 'atse', ütte-üläline 'ühemuguse laiusuga', mai, manu 'juurde', võren;

kaema 'vaatama', es meista, kaasa 'tõmbas',
tañ saman 'siin samas' (J.M.). el olid veel
järgmised noomenid: kraants 'pääg', prü-
soit 'eine', ülits ~ tänav, raasarnit ~
värikkid.

Tartumurdelist sõnavara, mis on antud
H. Leemi lootelus¹⁷⁷, esines Kavastus rõrdlemis-
vähe ja needki sõnad natuke erineva kuju
või tähendusega:

imelik joõzaline: kitsaz, jälle lai 'õeldi
sõlika kohta' (H. Leemil - joõmline 'jämadaid
kohti täis')

sakslane kõmuttas määrsast 'tulistas äge-
dalt' (H. Leemil - kõõmutama 'kangesti kiitma,
piduvalt põletama')

küttli ei ole vñl muretsesu 'põletusmater-
jal' (H. Leemil - küttinõu 'põletusmaterjal')

lai ta matteroas 'askeldab' (H. Leemil -
matsurdama 'ärasahilju askeldama')

S. Tanningu loendist „lõuna-estli murde-
sõnu“¹⁷⁸ on jälgitud ainult tartu murdes
esinevad sõnu. Kavastu kellejuhtide kõ-
nes oli neist kasutusel kaks:

¹⁷⁷ H. Leem, Haruldast tartu murde sõnavaras.
ESt VIII, Tallinn, 1962, lk. 87 jj.

¹⁷⁸ Kodumurre nr. 3/4, Tallinn, 1962, lk. 107 jj.

läämi põl 'madal koht jõe või järve
kaldas,
pihasu aia 'varbaed'.

järgnevalt esitatakse rida sõnu, mis
autori arvates on võrdlemisrõõmad:
käärvasrik 'juustuvabrik' (tõeti käsi)
koljak 'küvadised jääjäänused teeröö-
bastes

lää 'okstest varjend heinamaal' (lääsi-
me läävi)

määrõus 'korduskind'

maisa 'looduslik hein'

määrõutama 'taipama, mõtlema' (vanast
järe, ei määrõutta enam; no määrõutta
ometti!)

nõruma 'kaapima' (nõruzin lusiikka-
ga raiva)

rahn 'tükeldatud puu ilma kindla
pikkuseta, tavaliselt pikem kui meeter' (lei-
gassime rahnukest)

rahnik 'esimese poja õigus, sõjaväkke võt-
akse ainult sõja korral' (olin esimese jär-
ve rahnik, tuli sõda ja seega võeti ära)

rõõsama 'ronima, roomama' (õõdi pimedas
kutsika kohta)

sõõis ära 'tub pahanduse heaks' (sõõl

samal pahanas, sãl samal sõzib ära)
sikkama 'kiiresti minema' (sikkassime üle
õõre kelõri)

sãzes suruao 'lendlevad parves üles-
alla). Sõna on antud ka ÕS-is.

reinas-pu 'jõulupuu' (kuuldud Lõmbyast
pärit inimeselt)

vidraz 'viidikas' S. Tanningu artiklis on
õeldud, et vidras peaks olema mingi lind. ¹⁷⁹

vãlne 'lõngavõht'

1924. a. ilmunud teos „Leksikaalsest
vahakordadest eesti murretes“ märgib A. Saareste,
et TMR murrakus on märgata eP murre-
te mõju sõnavara alal. ¹⁸⁰ Et näidata sõna-
vara muutumist 45 a. jooksul, on selle
töö järgi võrreldud leksikaalseid vahakor-
di kõnealuses murrakus. A. Saarestel on näi-
tud Lohkvaist (1923. a. kogutud), Raadilt (1924.
a.) Vasulast (1922. a.), Vesnerist (1922. a.) ja vor-
buselt (1922. a.). Need kohad on kõik Tartu
ümbruses, praegused sõnad kiya pandud
Tartust 20 km kauguselt, Võnnu kk. vahetust
naabrusest. Käesolevas töös on kõrvalatud

¹⁷⁹ S. Tanning, op. cit., lk. 128.

¹⁸⁰ A. Saareste, Leksikaalsest vahakordadest eesti
murretes. Tartu, 1924, lk. 99. (Edaspidi lühend LV)

kõiki A. Saareste teoses antud sõnu, suuremat tähelepanu on pööratud nendele, mille murdyür läbib Teller või selle lähemat ümb-
rust.

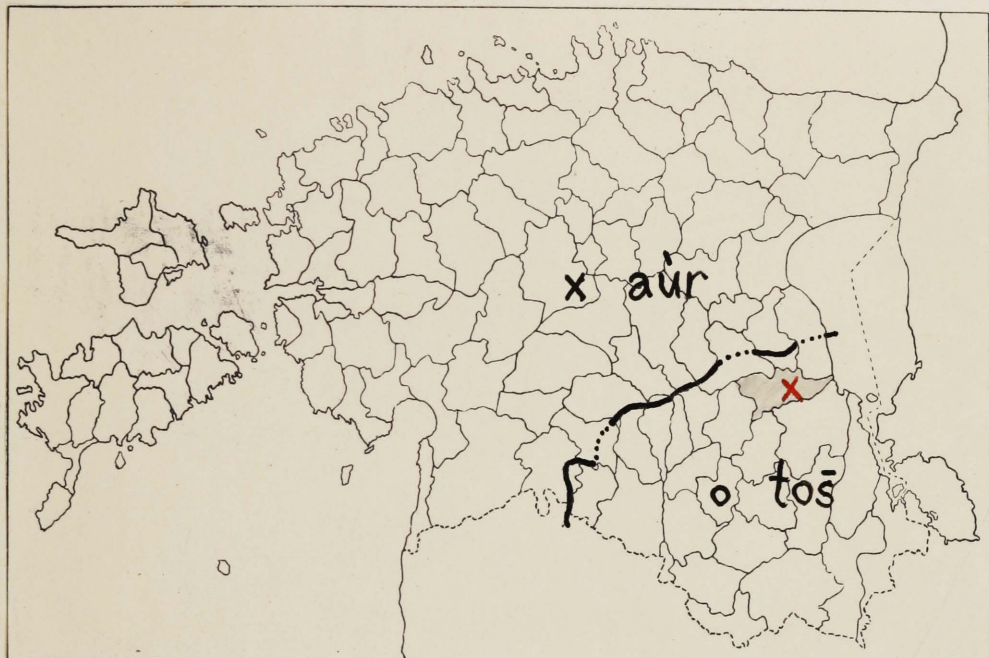
LV-s antud normid.	Praaguse vorm.		Selgitavad märkused.
1	2 eL esinemus	3 eP esinemus	4
I. Eluta loodus, ained.			
pikne eha ~ ihtuagu rahe palu peiv allik (as) lompi muda, pori suits negi karm ~ riht	peiv lompi karm toš (hrv.)	pikse, vihm eha rahe neimik allik ~ laik muda pori suits negi tahm viht aür (H. k. 17) leheline (H. k. 18) teras pima-nei	vahel <u>kei</u> müristab (lääne-estiline) tähendus erineb: <u>muda</u> on tõi pehjas, tõi on <u>porine</u>¹⁸¹ diit, keis settuke ütlet, neih <u>sav</u> on sin. tähendus erineb: <u>riht</u> on saunaz, on valuz silmasel, <u>karm</u> tuleb liha präsimeisel.¹⁸² tihti <u>lehest</u>. teras on <u>meda-l</u> 'metall'. vanal ajal <u>peoäc</u>. nõr pü on <u>kašk</u>, vanast sä, sis <u>kei</u> kah.¹⁸³
II. Saimerük.			
peoak ~ peoajäs keiv	keiv (hrv.)¹⁸³	maäc kašk (H. k. 19)	

¹⁸¹ LV - samuti: muda on realune, pori maante, uulitsa sepp.

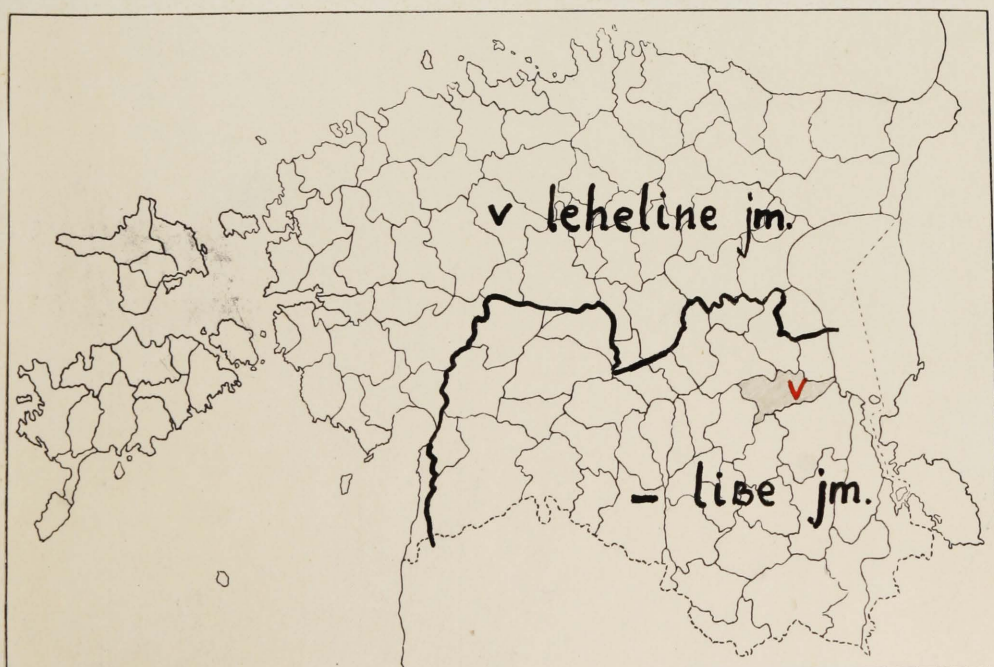
¹⁸² LV - vastupidi: karm on surmar ring.

¹⁸³ LV - olitatakse, et kei esnes eP ka, kuid erinevas tähenduses.

Kaart nr. 17. Vrd. LV, lk. 12.

Kaart nr. 18. Vrd. LV, lk. 25.

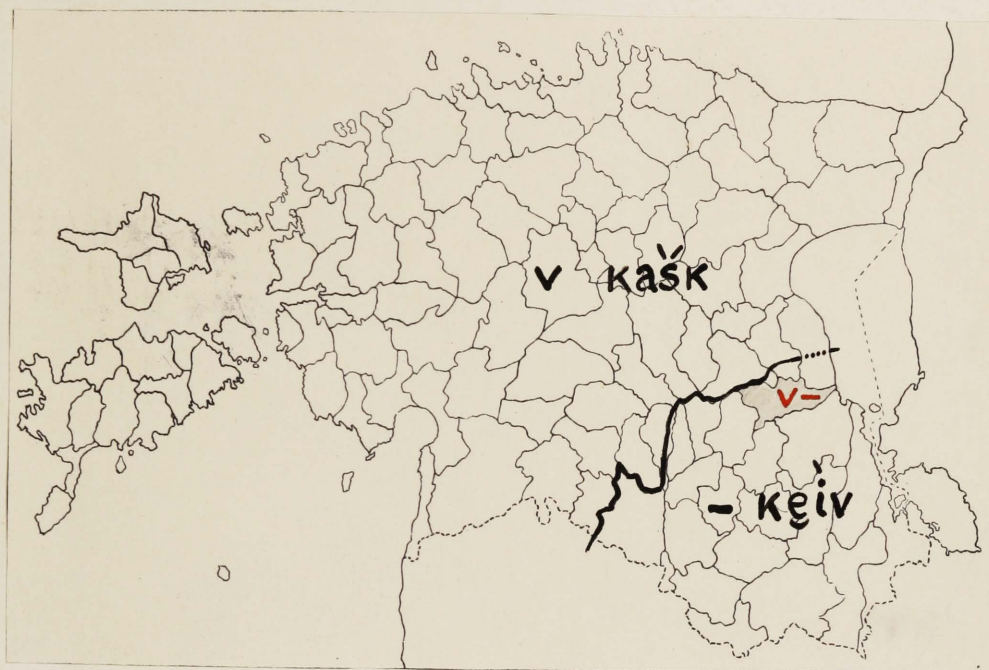
1	2	3	4
lehmus ~ (pärn)¹⁸⁴ pēzaz ~ puhmas kezer kuē tyru kezer sittikkat (m. sõstrad) sõ, muraikkat kuremajao jõrikkat III. loomariik tāk raiz 'sālg' pul' ~ sen' ehvačke oinaš tal' kult koir	puhmas (hrv.) kuē kezer muraikkao kuremajao jõrikkao III. loomariik tāk raiz pul' sen' ehvačke oinaš tal' kult koir peñi (hrv.)	pärn (Vt. k. 20) pēzaz osur (Vt. k. 21) ~ karsi tyru ~ kain sētrao tāk raiz pul' sen' oinaš tal' kult koir	tähendus erinev: <u>pēzaz</u> suur, <u>puhmas</u> võib olla puu või põõsa küljes tihe salk, kahl.¹⁸⁵ mine kasumise püüen ikke <u>kezer</u>. varem olis <u>sittikka</u> liha. <u>pul'</u> on kaigas, <u>sen'</u> on tilluke, <u>äro</u> on¹⁸⁶ kohitselu, kahte-nitru (<u>äro</u> isneb et kagus, põnnus) <u>utte-salles</u> ja <u>ošu-salles</u> viouri. Beräst <u>peñi</u>

¹⁸⁴ LV - 1922. a. oli pärn Filler-s pul uudisõna.

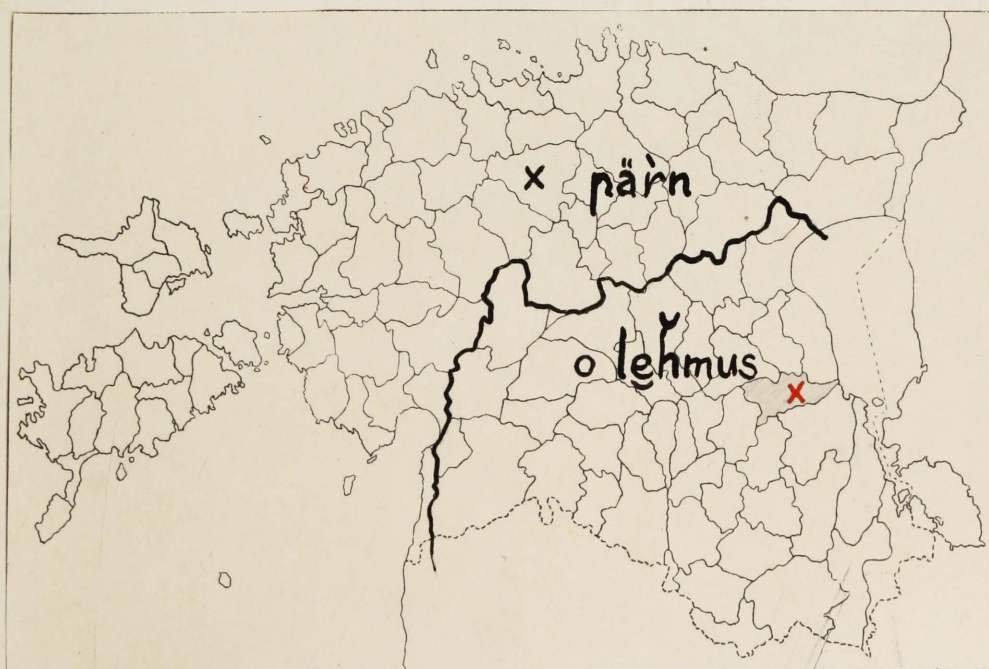
¹⁸⁵ LV - Filler-s tähendust silmiselt ei differentseeritud.

¹⁸⁶ LV - pul' tähendab suuremakogulist mõisa või linna looma, sen' - vähemat talurahva looma.

Kaart nr. 19. Vrd. LV, lk. 12.

Kaart nr. 20. Vrd. LV, lk. 34.

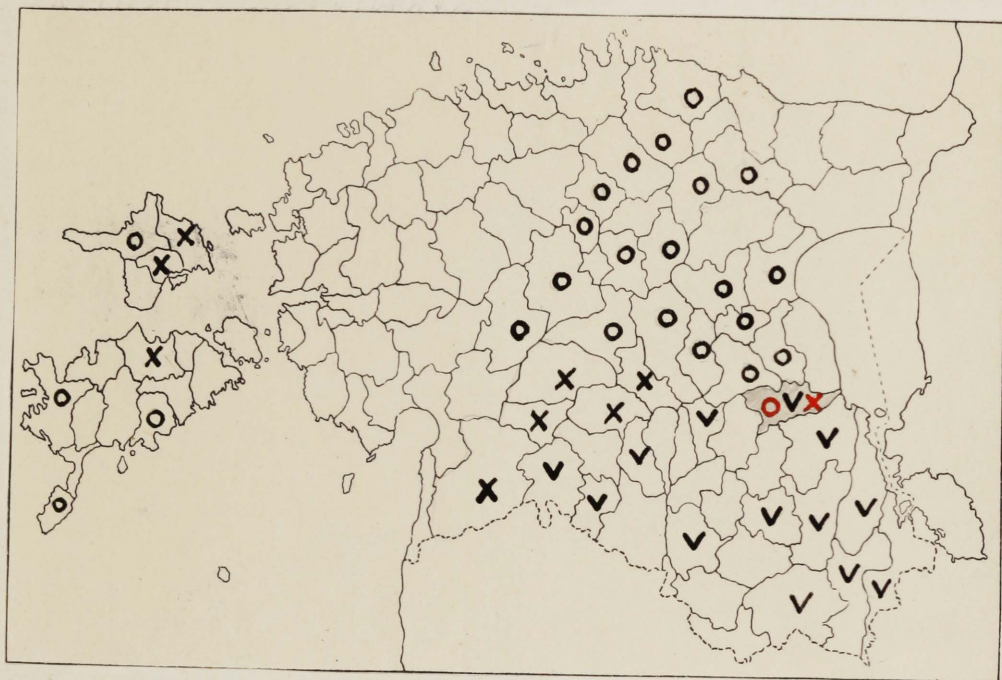
1	2	3	4
suzi mäser ~ kähr sârme ~ sârva (ei ole andmeid) müt îr, rot', jōrk, rērk linask uś' ~ masu vihma, uś' kân kuzikuklane ~ kuzilane kāo, giŋjās ~ kirio lehm tiŋaue koi liho kuk kârna ~ kârne sizask ūt' müst rāistas	korvas îr, rot', rērk linask uś' masu liiviksed (hrv.)¹⁸⁷ kuzilane tiŋaue ūt'	uñt mäser sârmas korvas müt vihma, uś' kân ~ sŋpelgas (hrv.) leppa, trinu koi liho kuk roŋk (Mt. k. 22) ōrik (Mt. k. 23) müst tuvi (hrv.) müst rāistas	kähr tähendab kulijuktide arvatus hoopis erinevat looma. îr - väikke, rot' - suur, rērk - pikka saraga, laudas. karu, kuzilane¹⁸⁸, kēl nē süres pezas küzemetsaden. kāo, giŋjās on nimetseu latšen sizask sai külda, ikke ōrik plaksuttas kulonok' olevat eri lind.

¹⁸⁷ LV - sama sõna on noturitud Kambya leolast ja Põlvast.

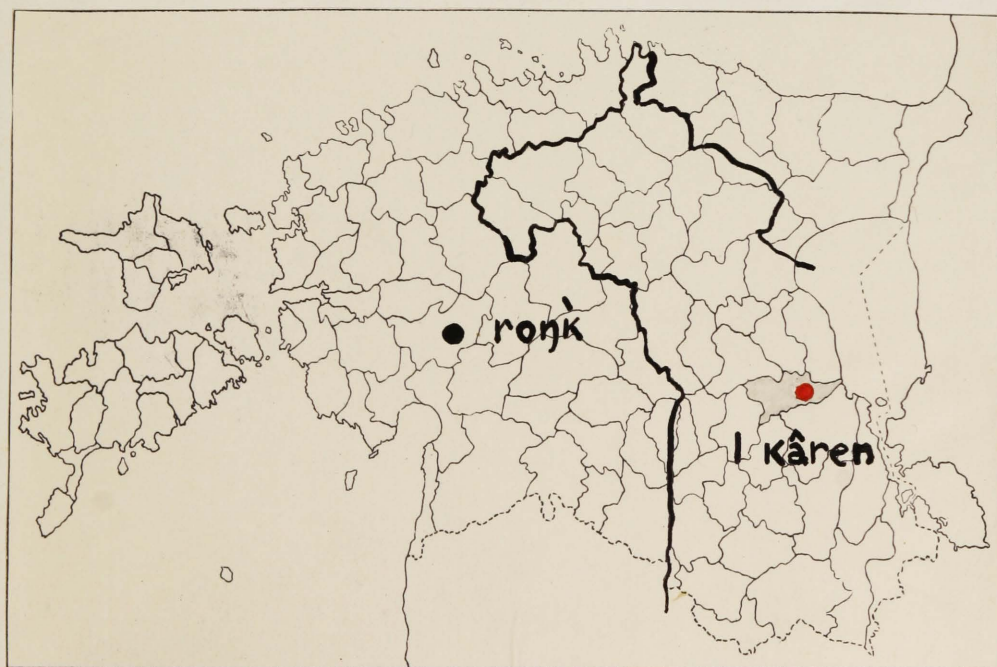
¹⁸⁸ LV - murretes palju liikide nimisõd, sellist nime ei ole antud.

Kaart nr. 21. Vrd. LV, lk. 37.

x oser o oora v kezer, keiv jm.

Kaart nr. 22. Vrd. LV, lk. 54.

1	2	3	4
IV. Elundid, kihaosad ja kihaained.			
kojs		kojs	
üsi		üsi	
sasa		sasa	
pāk	pāk	~ pūjal	
kamal(ik) ~ rukimik	ruhmik	~ kamaluoa	
pahk-lū	jala-ooit		
rahud	rahud (van.)	nēruo	
katši pōlikkus ~	katši pōlikkus ~		
atlas	kake-pūlzuo		
sūle ~ rūp	rūp	~ sūle	
ila		ila	
tať		tať	
lahja liha ~ laki l.	lahja liha	~ tai'o-liha ~	
		tai-liha	
līva-buou		līva-buou	
sul'o		sul'o	
kellane rebu ~ sora		rebu ~ rebo	
vārške pīm	vārške pīm		
V. Haigused.			
neiskmet ~ neistmeo		neisao	

mēna uoa mušta liha ei kaha 'tailiha'

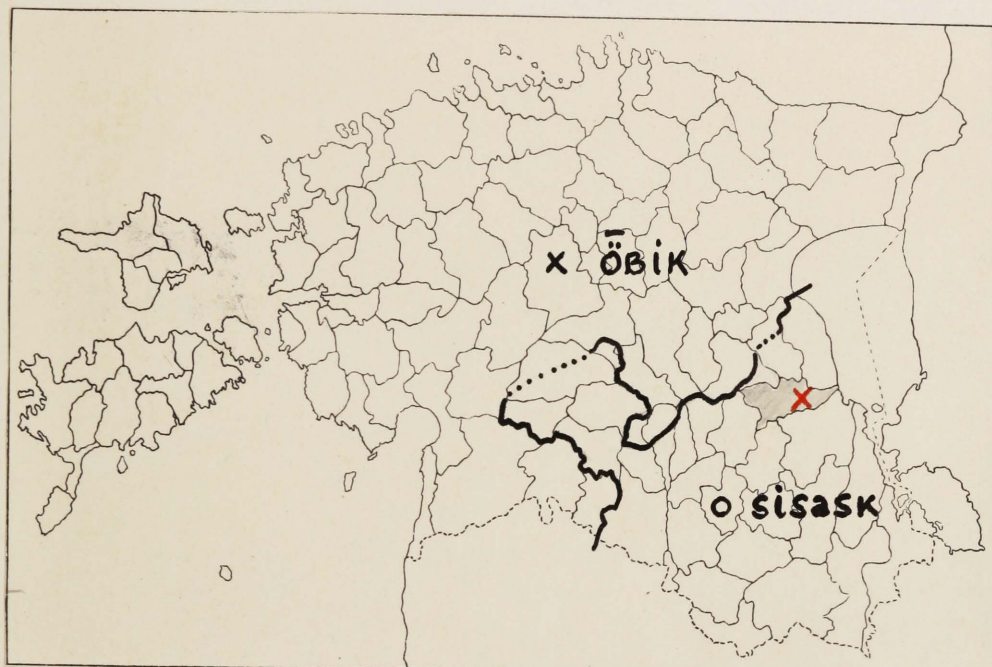
uou, sul'o oli vanast puozu, zul'o (el)

on kuulnud ka stein-sīma 'ternes'

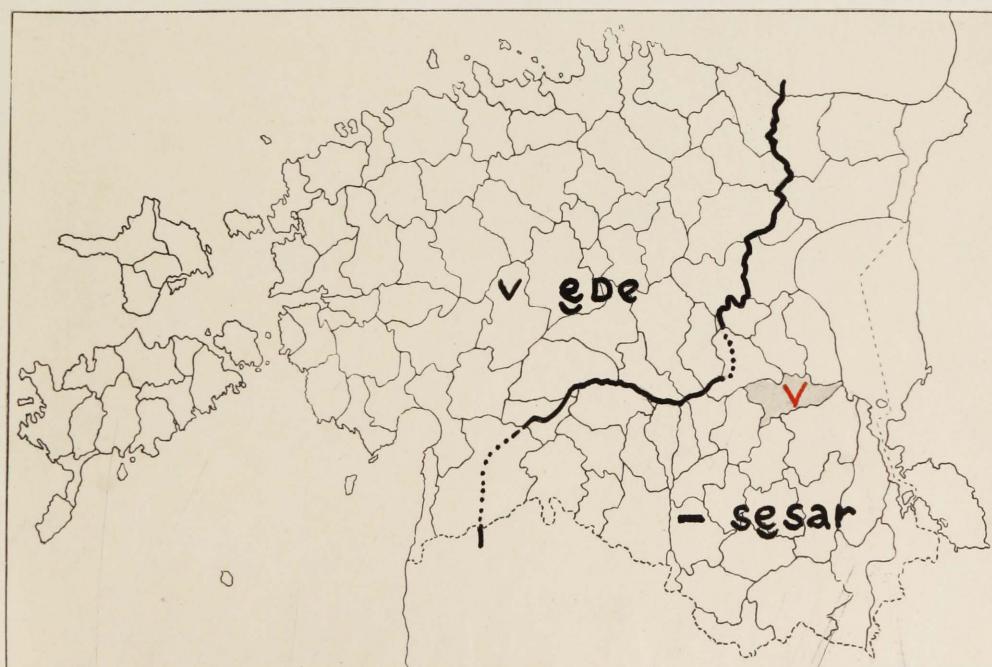
olen küln, et neiskmeo. lātsao¹⁸⁹ - puras
plekikkesuo

¹⁸⁹ LV - sama sõna on märgitud ka Karulast.

Kaart n. 23. Vrd. LV, lk. 54.

Kaart n. 24. Vrd. LV, lk. 95.

1	2	3	4
<u>VI. Perebond.</u>			
iza ~ tāt	iza	~ iza	ihel kulepuhil oli <u>pajpa</u> .
ema		ema	" " " <u>maäma</u> .
veli	veli (van. harr.)	~ veio	
sezar	sezar (hrr.)	~ se (Vt. k. 24)	
prüt ~ mēzja	mēzja	prüt	tähendus erinev: <u>prüt</u> enne kihklust, <u>mēzja</u> on juba kihlatud. ¹⁹⁰ Kõige vanem kulepuht <u>mēzjat</u> ei tundnud.
<u>VII. Lombed.</u>			
ristjais ~ vaivos	ristjas	~ vaivos	n
veimes			maegu on <u>kāz.vana</u> . ¹⁹¹
pulmas ~ sajas		pulmas	<u>kosavrez</u> olis <u>sājas</u> . ¹⁹²
mattures ~ pijs	pijs	~ mattures	
(ei ole andmeid)	kiimas	~ simman	
<u>VIII. Maaharimine.</u>			
(ei ole antud)		küttis	
mim ~ vāli	mim	~ vāli	harva esneb <u>pels</u>
ragu		ragu	
rua	rua (van.)	~ sāsus	<u>sāsus</u> on ümmargused, suured või väikesed, neile pannakse haod alla. <u>nizalik</u> ¹⁹³ - piklik väike hunnik, alust ei ole.

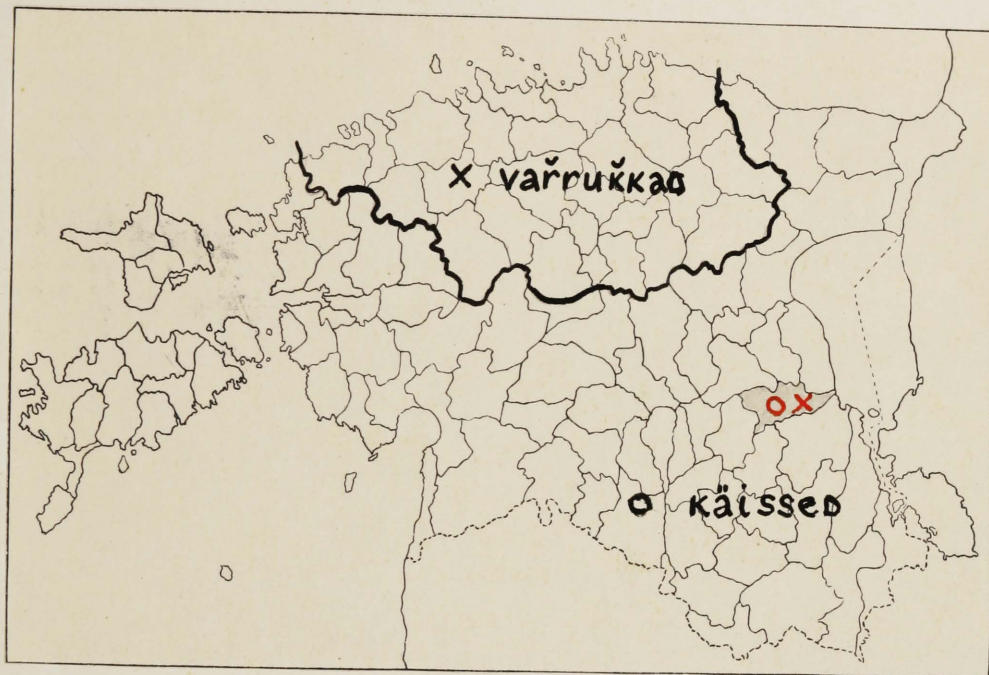
¹⁹⁰ LV - sõnu eristati Pukas, kuid vastupidiselt.

¹⁹¹ LV - seda sõna ei ole antud.

¹⁹² LV - diferentsieritud tähendus: pulmalised, pulmarong.

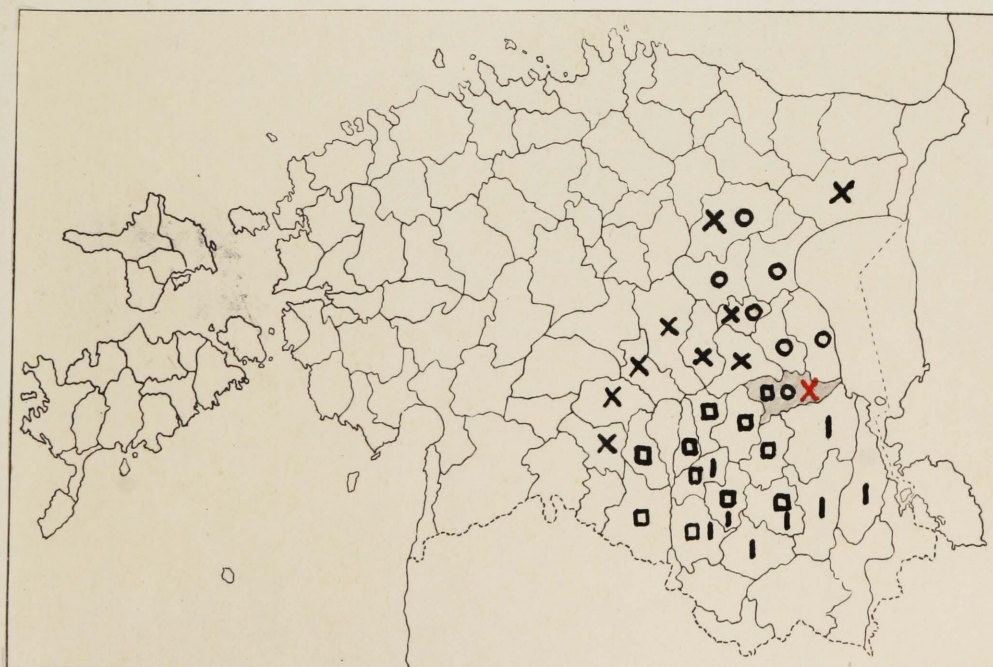
¹⁹³ LV - sellist sõna ei ole antud.

Kaart nr. 25. Vrd. LV, lk. 163.

Kaart nr. 26. Vrd. LV, lk. 229.

x sūŗtik. o sūŗnuk jm. □ kotŗpōl jm. | tsoloķke jm.

1	2	3	4
<u>ix</u> . Toidud.			
târ	târ		
sej (~ päim)		päim	sõna <u>sej</u> ei tuntud.
tainas		tainas	
sürmas	sürmas (van.)	~ taõuo	
<u>x</u> . Kehakatted.			
reivas	reivas	~ rijs	
tek		tek	
ame	ame (van.)	särk	
uõsruk < pala ¹⁹⁴ õl >	uõsruk	~ sèlik	
kûs	kûs	~ pintsak	
piõsis		piõsis	
kâiset ~ kâises	kâises (Vl. k. 25)	~ vaõrukõas	
taõku		taõku	
sõõ		paital	ennen <u>suõrao</u>
<u>xi</u> . Tala hooned ja ehitused.			
pâris ~ sariõkat	pâri	~ sariõkao	
tala	tala		
venittuspü	venittuspü		
õlm ~ õlmi, milõ ~			
carupõse	kõõru, põse		

¹⁹⁴ LV - sõna oli tarvitusest peaaegu kadunud.

1	2	3	4
tuhk, aius	kolle (hrr.)		tar. <u>tuhk, aius</u> (on kaugestiline, hoopis eri konstruktsiooniga) ¹⁹⁵
lävi ~ uše, baā		läve	
pošt ~ tulpi		pošt	<u>ti, pošt</u>
salves ~ rakket	salves (tar.)	~ rakkes	
lijo			Seda sõna kujuhid ei tundnud, öeldi <u>koosooa kair</u>
<u>xII</u> . Maja -	töö-, püügi - jm. tarberüstad ning		esemed.
äl'	äl'		
säjo		säjo	Tarvitatakse sõna <u>aze</u> . ¹⁹⁶
laus		laus	
resel		resel	
kõt'	kõt'		
~ lajo	laju	~ laro(as)	koosnes kahust osast.
riol	riol	~ ajo	<u>ajo</u> tähendab kolmharuga rikla, mille üks haru on eri tasapinnal. ¹⁹⁷
âmri ~ vazar	vazar	~ âmri	
kil		kil	
väits	väits (var.)	~ nua	
kîn		kîn	
mâno		mâno	
leo ~ leio	leio		

¹⁹⁵ LV - lk. 189.

¹⁹⁶ LV - Saaremaal samuti oli aze spetsialiseerumas tähendusse säjo.

¹⁹⁷ LV - samasugune tähendus.

[illegible]

¹⁹⁸ LV - surnus ongi idamurdile iseloomulik.

1	2	3	4
väike (ei ole andmeid) iluz väitne sai terav ~ terar lioe reiske punane ~ verer (ei ole andmeid)	ahtak lämmi (hrv.) lioe	väike ~ kitsas iluz üz ~ sai terav ~ mäio reiske punane al'	↑ <u>tilluke</u> (eL) on erilise afektüüse vajundiga
<u>xv</u>. Sugusid ja olingud.			
ikma kolma ~ surema pilvama ~ pilvama ehmattama ~ eittu- ma ~ kaigama miskma valama tyukkama ~ liikkama aärmustama ~ saivama täirettama ~ täisu- ma ~ ajuma ~ üis- ma.	ikma (hrv.) pilvama valama tyukkama purema üisima	~ nutma surema ehmattama pezema ~ kallama ~ liikkama ~ aärmustama ajuma	saivama on tähenduses <u>soivama</u>. raio <u>ajuma</u>, veri <u>üisima</u>.¹⁹⁸

¹⁹⁹ LV - tihakse samasugust tähenduse vahet.

Tabelist nähtub, et Tšr murraku sõnara on tubliti muutunud põhjausestiks ja kirjakeelseks. Ainete, taimede ja loomade nimetused on enamuses eP: aiir, leheline, māno, pāin, oos, sestrao, unt, ōrk, rojk jt. Kitsama, koduse ringiga püüdavad sõnad on eL säilnud: pārio, tala, sal-uo jt. Või tule panna, et tiguruse märkimiseks tarritatakse eL vorme (pēlves verittazira, pasa toisaz), omadus- ja nimisõnad on aga eP (punane ja aiir) Ainult eL kasutatavaid sõnu oli umbes 20 (160 sõnast): piv, tār, āl, tavaliselt tuntakse kirjakeelseid sõnu ja kasutatakse neid paralleelselt. Paljud eL vorme on praegused kulejuhid kasutanud noorena või ainult kuulnud: { sasak, kāo-vijās .

4. Lisa.

Elust Kavastu mõisas. vanemas olüva lünja
rallast / eläziva / kes praieu aristu // kašvin
säl // izal oli mušoui / kuosä kutsutti üks teist-
kaks teist vakka mäs / nittä ja kõõku paŋoa //
sasa jala bāiva / eoa teizitti es sâ // mai-
za lina 'looduslik hein' ei aritta //

nemä [mõisnikud] käiziva riŋoi / eri es pūsu
rahvaga kõõku // periz ävra eläz oma lošin /
tal oli vāldel kūz-saitse osust // tōs juhtis
valitseja // kaŋja meiza oli sai veiki / poŋsi ja
vira // chittas - pallu ümsre / teoi vähämäs //
viseri salmel on mõna maja / kaiv om praieu
meiza kaiv // teine / vira oli märksa suurem /
oli emal / eri kusijaz // meije siŋna pallu
es pūsu // ei sānuva piksta oma jēua /
getti virale rehule // siŋt ommuŋku lāksime /
ŋhta jälle tullime // vili vetti siŋa / kuivattesi /
paŋtti aitta / jaottesi siŋt // laõ miz ol' kui
aŋsa miz //

kašviz nōrt rahvast / ei lānnuva mitte
kūskile / es pae kohegi // kes taht ammettit /
lātsiva vāvre vabriŋku siŋpast eppima // vab-
rik ol' siŋa silla otsa man / olmi tānar //

mōna mehes saiva viŋ kümmeŋs koŋpiŋkat
oma tehtus päiva iŋt // kui kusija siŋm

ei näi / sai veselou / ja ääva rissetu // päiv
oli päiv // kaks tuñsi oli kirk. õmmukust vahit/
kaks tuñsi leüna // meizaz oli lõkku / külleoa
rahvast kõkku aetti // pü kuivi ära / pañozime
isti valitruze äiou sinna / kos praion ehit-
tasáz karâ·zi // oli säre oñsa külleñ // talli
mehe kohuz oli kellä pält lüvra / si' al'
siknä·l' // õmmukku ja ehta / tosa lõkku es'
lüvra // päiv al' pik / tazu ka nattu·ran //
kañsi boizi es' sa misäoi //

meizaz neli karja, mīst / kaks talli, mīst /
 xpi / pū, xpi // neise tästamasa varemese sēz
 mā, oivi õne / isa pōl otsan ol' xppi, oosa //
 nelläkkeizi titti reezis ja vanerizis / meiza
 inventā·ri //

sis' ol' pürettuze vabrik / lina, vabrik ja
keiae rīmatte laŕva, vabrik // naŕka siit
minema / paremat kāt / kos paorik kazunu /
sāl ol' kēzi, vabrik' juustuvabrik' // vazaŕkut
kāt keloris // kohu, sim ol' niou saiburu
kuir / tamzitti tūñnise sine / ja pettersburgi //
sis' kōr / mettā-na / lāks kaŕtis // kōr tetti paŕs
niou puoru // teizi vookit' eš, ole meizal
kui laiv / losjas // keik [mōisad] olliva vī
vīroa kooune / kaŕtri kah // jēē tī osavamz /
sai sūrema koouze vija // pīmā, vōāmizest
plān / kaks ozust kōiz ette / sullea vōāt-

ti jee vîrse parikka sine // kui laiv tarttu
tulle / siis osuzes vaitu / ja vaivalsine vaou-
nise reizima // kaš, saksa, mäle vai kohe
asreine rittu //

lina, vabrik oli / rahvast palju / tuhat
inemist // mümes keik lina al // sin vabrik-
kun tõelosi ämre siis linast // suur kattel/
pantti ajnikku / saltseri / ja ärvuttesi kaš
kümme neli tuosi / siis vällä // pikki ema,
jee eina mas oli käzi rautte / sinna vîrse
lõsitti ja laottesi maha // pärast läits vab-
rikku müromizele // naizes kui kures rian /
rabazira linu / kakuzira kâitsi // siis
pantti rouse päle kuivama / ei lähe allit-
tama / ukka // aija alune ol' küni täiz /
keirast vetti / et talvel tjo ol' //

meiz jäi paņoro:tti / chittaz rohkems /
kui sine tulle // parun vulj chittaz iimsasti /
ei jeeva protse:tte massa / müiz meiza ära //
äts ätis / läts relase kättis // tõni paņik reittis
noile / kes mañsis // reitnious teois metsa²⁰⁰ laiv-
vaest / lojaseva ritti ära // oli teretsenõks -
nimeline pere miš / kes metsazis maha kiskuz //
meije tooa ei näi / tema valitseja / lätlane
teñis selmis konorahis // metsas saiva otsa /

paigk pañsiz tüstuse seisma / siš reñttiz jälle
vällä // kiñsoral mañsele·i ei pija rohkemo /
kui ütte ästa / tosa sai nättu // siš vana erun
kiñsoral mañalo·f / kañsis täitsa võimi // ma-
jansaz sesä meizao kuni kaheša teist kümne
ästal / kui saksa oõkusaõsjo·ni väio siñe
tuliva // luõke parunile aõsis üle //

(jutustanud Arnold Pärn)

Oma elust. pere läts sürest / mä, vir ol'
väike // pisime välläst kaime vasa ajaoel
tēnistust // olin sippa, boizist / amet ütts keik /
mis om // tü ol' seloe / mis sippal tulle tēal
si sepi kuruõson oli kommunistlikku vätteoa //
sua väio suñsivao rahvast meiza üle net-
ma / vetsivaoi // sepi oli kantsalein aõju aja-
man / ja viisi ära / pañtti leiõ sarvi // mina
olin sippi, oyan ütõsina / meni jalõ ol' osust
raõvuttaoa // valitseja tulle / sepi on kiñni
viõu / jäs sippa aõemele // mina vasta / sõio
om otsan // tol kõral keiaest pūsuz // pelet-
tesi püst sūt / peat olema ü ja päeva man /
koõu kaõoel // valitseja vihastai // ehta, bölen
üttelõsi / et olet arestē·rittu // seit läits tarttu
põle / ühisa nõoalis es, sã vällä //

siŕpâ, sũ lei siľmasele // arit kilaš sille
 tũ ära / kui tahat näoŕja olla / peat keŕ-
 rale oima // eeri naķkašin ũrvest pũ-
 sũ // tol kerral²⁰¹ raŕjuzime majazis / tal-
 rel uksezis / surel siľnazis // keŕul / puŕ-
gal / kãõ eiľul õneoi minu tettu maja //
 ka teŕsten rallasen / kos sai tũttesu //

seä, ajal keŕk paňoziva ajama paķku //
 aea siš izã surez ära sinna / mĩz kaľ/
 nãlla siľm // ũhe tũtresõ tul' mili tabazi //
 teine²⁰² reňõ / vanemb / tũ seja kiľlen is, ole //
 kui seõa ũle tuli / siš alali // kãiz minu
 man / olime kaũnis õõ tutras // kũro kãiz
 koon ära / kũra soŕpin sai siľmava õzi //

naķkašin izã kuha pãl elãmã / siš ko-
 lõ:zi // kolõ:zin tiľviz alvemaš // pũ, sũ sai
 jãettu maha / sai raľmiris kohensõõ //

(Arnold Pãrn)

Kavastu kooli algusaastatist. sãľ / kos praion
voitter elaz / oli kõľ // meŕznik tahtis lii-
 samãle kõľi²⁰³ / kaũõ kãŕja // kãrna, bãrri iit-
 tãsi // sãľ oli laõe platš / kaňsi, mĩste kãŕja,

²⁰¹ keŕral ~ koŕral

²⁰² teine ~ teine

²⁰³ kãľi ~ kũľi

gopli // kōlin üit's ainsam eppettaja / ja sasa
 neli last // kummi, vōlik / tū ol' tal' taskun/
 ja ioä, üit's sai aoa kevast' nāuht // allu
 kahusa, teist, kümne / kui vana kōlipare mant'
 tullu // suim ol' nizuone // kiričku, eppet-
 taja ioä ästa käiz küli katsuman / küši/
 kes paremast' vaitsiiva // näkkaz ära mine-
 ma // tū rākkiz / et lānnuva tase oma tui-
 pa / lõnu äkki valu riise // kiričku, eppet-
 taja vettiz aimu, laiwale / ei sānu teoa koi-
 kile vija eluzalt' // sis elo, ioa lāsi / pañsiz
 suimuzis kiristu / ristiz lapsi / palve, ouñizis
 pisaz //

(Arnold Pärn)

Põllutöödest. kezale vettas' señnik pāle/
 sis küntti ära / sis lasti seista / sis mā,
 oõruz 'korduskünd' // rukki, oülv om aious-
 ti, oün // aetti iluzas vezi, vaos / rihava tetti
 keik' äre²⁰⁴ iluzast tazazest // raikio äkkio //
 üle, jee ütteloas' äolis // lāks ästama // ve-
 ruttasi / ästasi / sis tetti rukki maha //
 vetti it'smit (nom. it'sme) / ja tetti / külvätti
 kāsitsi //

lamansunu ehk liiva tuuer rukki / es, sä-
oi nitta mazinaga // pär reukku tuli iikka
teha ilma mazinaga / kahekkeizi keitsime
ütte inimeze taaga // mazina taaga oli kaks
teist ja kaheña inimest / ja ole miz //
laikiz nures vihus / sai kaks tükki tittü //
nimätte olin rukkit keitman ilzul // pastik-
kul oli kehva rukki bels / ezi vil nãriz
'nãris' //

sis piksetti // nüis katlas es, ole erizeit-
jas / terve küla oses paniva ette / re-
sãnu vei suinust enoa // nüis kattel eriz-
zeitter // kaks, kümmeno viz inimest oli vaja
rehle / meil oli iikka alatti inimezi // seã-
aiga piksiz rehen rukkit // sis osesit, sa-
ba, bisi kiñni keisette / visi vahel vällä /
sis liouttesi ja saikkuttesi teras sãlt vällä //
panitti sari rehe, alutse vãratte kohta nõ-
riseva üleñe / kos tül päle kãiz // pärna-
oõrest saigas olis // pärast²⁰⁵ sai aõanit kãñ-
nette / nãsele kiitsime nüis / tãri jahvat-
taaga seã, aiga ei sãnu //

(Jutustanud Hilda Pung)

Elbaõnnestunud reinitegemine. ei õllu elun
 reini teinu // is teä | kusaš tehaš // ezimene
 koro lāks naou sūt | kui kallašit // kai/
 ei tohi olla kēsettu rezi // [ũskord] panen
 mahla ja suhkre / ja pāmi sine // enne
 kārimit is ole suouoi // lāme uina mālē //
 tulen taazi / oli ānu vahtu ūlne / puol
 lihki mitmest / mahl jūškiš maha // vėšin
 kūt peransu māst āra / aoa kos tuli eri-
 lāizi // nemā tuliva akna vahelt / kāriseva
 leikkuzin neio kāršina pāl / sai pār pāi-
 va tappa // mōzi buōis olis sāņoi āl / keik
 ūmser riņoi seiva paseri pāl āra // ei
 ole tēren elun / nānu eod kūtlu nizuķkest
 ašja // elle seomine esa ennestus teist kēoa/
 is tī suhkrut sine / nūis valost lānu
 niou pīm // (Hilda Pung)

Sõjaajast. seā aiaa tuli sija lasu //
 laūsan lihas ja veinis / soķkulā sis / keik
 suhkrus // rein oli meru / paņozira suhkrut //
 si ommuķku²⁰⁶ kallistazira naizi // kai | kui
 ezimene kēo sakslane kēmuttaš māksast //
 ommoķko lāksime aitta / aīsal ei ole peattust

²⁰⁶ ei ole järjekindel. ~ ommoķko

misäoi // nî ruttu tulliva veneläze / lätšiva
 tare tåse kaivikku 'kaivikune' nukka taan //
 nûis / kes ehta laulu leiva / püksis teivä
 nîvîzi // meije sukkaššime 'jookšime' üle eõve
 kelõri // nemä [Eesti ohvitserid] nānnuva / et
 naiste rahvas laiteva // kas vritsuzis on //
 mina kenelzin tēi juttu // na ütelsiva ---
 saiva rihtsust / et ütš miz oli nelõrin //
 si miz kõskil es kõi / temä oli asventti-št //
sānikku añna kūziikkun oli pättarei //
ēsti ohvitseris / nûs laiti maha / pällu su-
 nuzis // tū [Anna] surez varsti / ei olis lān-
 nuvagi tēsā kaima // pere oõñnas nûis on
 ilma izäsettä / ühte luou kairvā sin kaiman //
 (Hilda Pung)

Kalapüügist. kōli leppettazin ära / ka-
 jan ma i kairu // olime kosun / surel arit-
 tazime kala püisa // kevāse püisime nûis
 viisikkit // ütš kiro kutsutti pulma / ei sānu
 minna // vejoil tuli kosu laulattus / nažul
 oli leze krañts 'pārg' pāl / lōr māni // oli
 kaħju kül / et es sāl olla // vejo al
 oli iluz kaze suu / si kaõest lehnas // üze
 akkaz unī pāle tūkmā // seussit kevmīni /
 si seussit veiou sise / lañmi pāl 'madal

koht jões või järves' / sält äz sisse // kui ära
tulime / pisis tazarakeizi liouuttama / airutta-
ma // sis iza vettiz pullasust kiñni / pullas
oiziva veiou ri päle / kare sohust tettü //
sis väeva väikeso kivičkero küllen / mis
pehja rüziva // kui vällä vettiz / akkaš sa-
puttama / verik nion use oli täiz tiipittu //
meije oisime / et pät' alla ei lähä // kui
ära sai saiputtisu / sis pañsiz jälle sisse
ülle veiou / pañsiz pulle Bisi minema //

sis oli raja ära realize-riosa // rüzime
maksa / mõna mehes tuliva oitma // iza ma-
oa küoa käluz kalu jee vëren // saime pütta
neli ära nio vesičkkit //

(Hilda Pung)

Saluteenistusust. kaizin / et eri tahtsin
kah rohkem ja lähsin tēnima // sutteri os-
karil sai alma purnaižest // kahečkēizi olime
nue sāl dra // mina eš soika luizatta / sāl
üks vana sois' eputtaž // sāl marinis ei ol-
nus / peremiz oli aice / eš soički mūo kui
tūsruk ja pois' // einas ära / akkaš teio-
päle // rukki veitmine ka kazītri // purnai-
ne tuli eri kah vahel / lažso oliva vël
väikkero / siouel nitsime ezitti otra / pe-

räst kâra // pere-naine tuli kaima / et alvas-
te nîsame // ütte sõi-vahe nîtse ära / enâms
es- tulei / meile es-sâ mitte aîzulei //

meile tûsi alatti prû-vošt / leib ja یریج
ihta, sõlen tûsi vil / me vetšime süija ühen
kah // paņozime یریجao varisa oša / eina-
out' alla ja suitšettazime ära //

kevâse tulîn kosu // sure olîn kosun / oli
mehele minekku tûr / aoa sî pois' surez
ära / oli tîziĳkuzer // olivao tîezis reitni-
oust // konstâ-bel aĳkanu üttelema / et vetta
jõe sî ilša ära // tuli rinna ja keneleš //
ema aĳkar üttelema / et iĳke kaheĳkeizi om
parem // vaoune pois' oli / ümser laiskmist
is ole nî palle kui nîit // sioize surez ära //
(Hilda Pung)

Vünahimuline perenaine. talvel olîn ko-
sun / pâlê selle olîn āoi talun // sâl oli
vîz-teist krōni kû / minul ei ollu pelli
pâl kâimist // sîr rikkas perenaine / mi-
sāoi es-tî / mus kui luez rāmattit // kui
sî / kah vahtse kîvâle // perenaine aĳkas
silmi pilouttama / kui vîna oli sânu // pere-
mîz is uzaloa tesā / kâskiz mul toisu-
krāmi vällä vetta / ja pani kiĳni aîsa //

temä ikke ku'osoi pisi sama vîna // oli
 eina aio / laiskiz sulazel einas puitti paina/
 ja sai jälle vîna raha sält // sâl oli väik-
 kene trînu saun / nûis om iluz elâmine
 tettu // sis kâiz sinna vîna otîma // trînu /
 tû tei tälle suâ kohti // pere.naise kâsku
 pisin taitma / ja mina ka vîzin vîna //
 trînu aâsiz mulle puoli // kos mul paina //
 temâl oli nizuukkene taiku tettu // iit'skeis
 lâks pere.naine esi / vettap. pañoi kätte / et
 tûs oja vet silmi peita //

âks.koro tulep. trînu // meil panttu eri-
 oas liiku pere.beñoi päle // tõsi.zasava
 koir sinna / tû sei nîs eriõas ära // tîõas/
ilõa / paneme tälle tãrsentti.ni // koir pani
 nizuukkene juttiva koso // lãme kaime / mis palõu
 teoe // palõu oija sine / sãñoi / kiil êruz en-
 nãst // jälle oija / laõva päle / putka sine
 kah jûskiõ // ojan ikke liounez ära / sai
 asi //

(Hilda Pung)

Teenistus linnas. sis lãksin linna sõoi-
 ouõrustele // kui ära sai olttu / sis oli vaja
 kaõsa kohta // sain koha linna / olin volõs-
mar viski veõna jüren // tû oli treñneri

kõlin mattemä-tiikka eppettaja // tal oli vsettu
teine kero / al olis tü inimeres / kes vällän
käizivä // sâl oli väeva ä / ühen laovan sei-
me / väeva ästi siiva // perunaine perer peru/
trikkisa oli küll insal // üli.eppilazi oli kah/
treppist vi kañomine oli raske // suvel lät-
sime elva mäle // imelikku pere, ooñs nañkañ-
siva minu insale tahtma / kutsuziva minu
ära siina // retsin lahti // ütlesin / et treppist
vi üli kañomine ei ole kiroe //

sâl oli pumša-maja ja pañija // mina
teoin siija // kui pañijat ei ollu / teoin
tõas ka koroa al // parge-t peranoas tuli
lappioa üle vettä // laite, ouba oli / tü jäi
rimazest koristasa // kui turule lääsin / si
tuli pañija kahe-seist kümnust / tü teoi üle-
mises tõas koroa / perer peru / põnis pe-
ranoas //

kasunu liise jäi aigest klīnikku / retsin
lahti // sâl käiz teizi / aoa pisivä sörittu-
ze olema // nemä [Imeliku perukond] teiva ari-
tõoi sine, suličku magamis, tuppa / ikke üle
sasa krõni // üt's publi, velloa višt jäiõi //
peräst tuliva vi minu kutsuma //

(Hilda Pung)

Lastest. tuttistasa saise rahest nattu²⁰⁷ke||
 kui ma jaole e^s sâ / si^s veizitte tetta²⁰⁷|| lat-
 so ezi teoitte keik / e^s ole vil / et keiki
 arittai teha || ilja / temä nuttiz²⁰⁸|| kottis sellän/
 peivos vurutaziva 'punitasid' kül^mast / tulitte
 koso || misä si laps vil jeevas || ei ole la-
 nura sâl eppisa || nüis kilu-metter mas
 minna / a^a o^aap^a - puⁿi ||

nuit - soä ä^a metle / mitte suukki ei
 küle [lapud sõna] || no näittä / et sa olit
 rihane || a^a temä sâl samal pahansas /
 sâl samal sõzis ä^a 'tut soodustusi' || p^a -
 azi / et sena tulez kül^a || ilja äs eppi-
 ma kül / pois' lazez a^a kettuli maha /
 e^s sâ nellä risa ä^a kirjuttasa || vana -
 ema / kutru nemä siise / vetta äkkist kiñni ||
 pois' nāras / panes käis pūksi tasku ||
 (Hilda Pung)

Büdzettidest. saⁱ veiskist peäle²⁰⁹ oli kavas-
tu valo / p^urast jürest peäle küluz kavastu
 valla älla || äkkas sält p^ale / kos markkuzel
 reis käiz vallas / üriz k^arois ja plānizis ||

²⁰⁷ tetta ~ teha

²⁰⁸ Leminaat on lihikese ja pika vahepealne. Näh-
 tus esineb ka teistes sõnades: rettiz

²⁰⁹ peäle ~ p^ale

sin on kaks kümme kaks pööre. Iti // kahes-
sa seist oli aloul / reiser enam is anna an-
mis // ni palju ²¹⁰ raikuris / et piars täpselt sama
zuune olema sine oulik / pere, ooña, seiz //
sis näis / kuibar esazi läins / kuibar elattuse
taze on // nüis panes silma järvi / ära hai-
june ²¹¹ // kaks korda olen aü, viija sänus / sil-
le tettu sain talliina //

meil oli ioa üve ästa majanouse pila-
ri teemine [talupidamise ajal] // mēz müiz lõ-
ma / märkkiz üles / ni zama / pallu pīmast
sais // koro üvel ästal rittame kokku // ku-
saš, sa oles elanuo / välja minek oli sü-
rem kui sine oulik // kui misagi suuremat
chittazis / sis juhtuz ni //

(Jutustanud Muta Kurvits)

Kodustest rohtudest. oskari emal / tollal
nizučkene rāmat // sis sāl olis nio ²¹² kosuseo
arsti rohus // palourjani jūres / nio om kül-
mittamise ja ihmattamise vastu // nüis kōi
vākkiz / nio kaze, sužoas / tulez kõrjatta
enne lahti minekkit // pažozin rīna päle //

²¹⁰ palju ei ole järjekindel. ~ palju

²¹¹ Sillal keeljuhil esineb sõnuti tugivasti artiklu-

²¹² leiritud h

↓
nio ~ nio

tü om mul väeva hä rohi / nõh ni, ou
 valu on / vei misäoi nährilist // olevat
 kül, nährmele väeva ä // pihlakka, marjas
 on aistma västu // mina kitsin ise neis //
 kummeli, si / si om palavikku västu / säs
 kombrissi teha // vei kui amba valu on /
 sõrittasaz // naou seheski valu on / sis jõe
 soa küma kummeli tõe //

kui misäoi ülis ajaris / niou päise / sis
 sinna küpsittattus sisulas päle // tü niou
 arvuttas ära //

kõmneo on ka häs // kõmne tõe ei tohi
 palle juõra²¹³ / mejuz peije päle // vanast paõs
 zin lüvale / ilma kõmensetta ei ollu niou
 maitset oma tetta lüval //

pärna, eije / pippar, müht oli kük / mis
 nõi tõe olis / müõ ei olnuo // värikka, si
 on ka külmettamize västu // pärna, eizi ei
 tohi järjest jüwa / on palavikku västu /
 ja äs ioistama // kui üttele²¹⁴ luou / sis
 niou kurnas ära // ma teian omast ära //
 naou aõa külõn on / sis kehuõ valu / na-
 ou preisib peije päle // kui heli väikkene
 oli / mäs istuz / üttele luou teoi pükse //

²¹³ juõra ~ jüwa

²¹⁴ üttele luou ~ üttele luou

õiskari emal oli nizučke müp // kui sai
uši kiñni / pañsiz puoliñse / ja añju puo-
lioa ni pāle lēva // uš lāks elist / siš
añsiz lōmale / oli rohi // sāl ūlvan on ūks
kivi unik / uši kivi unik // sāl nāis ioā
āita neis // minu ema rākkiz // kui mino kañ-
siz / aķkanu sija tulema // aķkanuo lāsi
metsa tulema / nāins uši / tēze / kolmansa /
siš iřmuoa nāoi mutkui siloe ušis //
oļu sinine peris / kui isa jūrse jēusiz //
mina olin tāhema külas tēnimaz uērast //
uš aņmustar jaloa // ma eņnem es kařoa /
nūis ei juloe metsa miņna //
(Metta Kurvits)

Loomade haigustest. kui lehmās tāiz oli /
siš ioätte müoi tihti // mino āziva eluza
koņna siñse // kuļoe bālt paņna jalas ūlñse
pōle // ūks kuik / kas tēva āo siñse / vei pe-
riš sēņnikūt suhu / vei ratta mārit ele-
ziseme pāle ja suhu / it aķkas niou rō-
hittama // tules ēerusa ka // vanasti es jole /
it tāiz lāksis / aoa nūis siš // ioāle lō-
male ei meju // meil oli ūks / kes alatti
talvel tāiz lāks / kui tēne oli // meni karttul
rohkem / ja jälle tāiz //

siä aiouzele ei tēa misaoi // kui palavik/
 puna saus oli / seoa kõmbre-ši aipu-šima-
 oa teoime // keikke aiouzis sānu nāha //
 üleminevāta aḱkaḱsis siäl kramḱsis kāi-
 ma // parajas pēkkonis olis / tēre tapšime
 āra // mina ei olis misaoi tiāonus // ošaš-
 sin lihma / kui tema āz pisti / kizinoas
 ja āz vahtu süst vālja // kaks päeva
 misaoi ei sõno / kramḱsis kāizis pāle //
 luezin rāmattust / et sõla-miḱaittus //
 metlerin / et misaoi sõlast ei sānu // aḱo-
 zin nāvi, valu rohtu ja musta kõhvi /
 et si olvat kramḱsise vaitu // siš lāvā
 siḱna tapma / ja seoa ūleval ilusti //
 (Meeta Kurvits)

Koosa koolis. neli talve olin kōlin //
 kus tahtiz kōlittasa / paḱniva liḱna // kōlin
 olis vene kilt / siš uru-ēpētture tuḱs / reh-
 kensuḱ / jiogrā-f 'giograafia' / laulmine / pēz-
 li, lū tuḱs // omḱuḱku lāksis pimesan āra/
 ja nī kāvra / kui ghta pimesani talvel //
 päiv otsa kōlin / kaheḱsa vai sāitse tuḱsi
 oli // ūhel ēpētḱajal oli kaheḱsa, oimḱmeno
 ūks laist // ūts, aḱnuḱke kōli-ēpētḱaja jah /
 piisi kuri olema // nuḱka paḱtti seisma //

tü päl ei tohi ka lüva teha / kui meni
kaivas eppittajale ära / siis jäetti päle tuu-
nise // pēvili olin küll / misävi pēve al
küll ei ollu / nellänoa talve latseo aritta-
riva mene keira eppittajao / muisu aova
üksi bāini // kārsois olis / sāl pisio keik se-
lettama // enne kõli lahti sāmist kair ins-
pektor / tü küriz vene kült // siis tuli ke-
rikku eppittaja / ja küriz kerikku laulu-
zis //

(Jutustanud Jaan Lõhmus)

Leeris. minu isa-isa oli puu liikkaja
alatskivi meisan // isa pisas talu // no
siis kairin lērin // neli nāolis isa päiv kair-
zime kerikkun / kü aiva // tüdrukko suve
pille / enne suviste pühazis / poizis enne jõulu //
lēri latse oli väeva palle / sapa kaheisa -
oimmeno last // kattekki:šmus / siis oli oimnu-
oust ehtani / ei tohi valettasa / varastasa //
tēstament / tü oli luemise rāmat //

(Jaan Lõhmus)

Tartus spikojas. siis teoin tüo / neli suve
kaivan / siis küz sātse äitat sulane // siis lāk-
sin linna / tartuše // olli tül ira izikku

seppi, oogan // sâl teoi [pumeis] sarasa:ñne //
 kui mina tüü oogan olli / sis raudo, rehviise-
 oa sarasa:ñnis / pält selle kümme, rehvi-
 seoa // sâl niskezi pere mehe vori mehi / kel
 kahesa, kümme osust / kes üzi / kes päiva
 seittiz // (Jaan Lõhmus)

Autost ja tsepliinist. Keiae erimeze autto
 näoin räsi meiza välla päl // jättime ose-
 zes seisma / ja lāksime kaime // sari 'tsaa-
 ri' ajal oliva ka leinučkis // seja ajal
 näoin seppeli:ni / niou sioar oli // vene
 leinučkis tahtsiva pāle pōle minna // siž
 seppeli:n tēttiz nina üles, pōle / lāks ker-
 semale / karttiz / et panes poñmi // ēsti ajal
 lāks ka seppeli:n üle / oli kole sūr //
 (Jaan Lõhmus)

I maailmasõjast. kolm pül' äitat olin
 ära ilma sejan // antti käsik / lāksime ko-
 misjoni // kaetti ära / et oles terve // olin
 küll erimeze jārrou ratnik 'esimere poja õigus,
 sõjaväkke tavaliselt ei võeta' / aoa tuli seoa
 ja setta reutti ära // viisi stāra ruñasse //
 eoa etsekohe es. vija linile / ēsti epätti

mittu kũo / si sãsetti lĩnile // sĩn pũl rĩoa
olin ũhe sãre pãl // kaks kũo / mis me olime /
si raisari alla // sakslane oli sehen / pene
rãgi siina ei sã / liina toinis paistsiva
kũl // kũlm rettiz jalas mul ẽra / tũoi rĩoa
aioe-maia // kũlm pũl' kũo / mis ma rijan ai-
oe-majan olli / si antti puhkust kaitũ kũm-
mens pãiva // kui puhkuse aio tãiz sai / si
vormẽ-ritti ẽsti polk / pisime sãre-mãle mi-
nema // ei sã siina kah / sakslane / kura /
tuli siise // (Jaan Lõhmus)

Oma elust. mẽksin ole siĩsine // paipa
ja mãmma tulliva tãhemãle viĩkile // sãl
olli si marõuze kũk / kũk oli vãr-nimi 'pe-
rekonnanimi' // nemãs ẽziva lina / rihe al oli
lina lãõri-maĩsin // mina lãksin siina osust
kaima // lãksin tema kũivale / oli nũr osene
ja paĩsiz lehkuma // mina sãlt kooo taõazi //
vẽõ oli limunã:si vasrikkun / si uõõaz me-
su ja elut põõise siise // kiiziz / noh ẽlmi /
mis rĩoa // es jũloe keneloa / et sãn ema
kãist peisa // mãmma lãks mãile / katti oli
kenelnu ẽra //

tulle ni viizi / et kaĩa õõõruk / siã õõõ-
ruk jãĩ jalasest ẽra // miã kãijen siãde

man / lätšin siäse manu // süvra antti küöze
karttult ja erigva sülvet // oisziiva seoa va-
ransoust / pere sei iкке alatti lahun // üttil-
zin mammale // mamma oli neün ka / et enämb
ei lähä / et miu lätš piäs nizučkest sükki
süma //

mamma ja paäpa ehittaziva tervassõle /
nizučkene plätš oli // müza valitseja käest
vettiz kolm rakka, mäs mäs // sâl käžin
lähmasoa käjan // težev ehittaziva kah ma-
jasis / ja aňziva enoa lähma oitta // sis
sain sūremast / avittarin paäpal eina tettä //
sis käžin talu tül sulasteoa ütten / eppi-
zin nütma // käžin vil emsluze kolin lin-
nan // äks preili aleksanori ütitsan // emmel-
zin ka mēus kleisičkerez // vana jāni kuri-
vaim / vettiz minu ära // talinan olime küz
küo / sis sai ära sija mä päle //

(Helmi Lõhmus)

Pulmadest. laulattamine oli väöva ilus //
minuoi laulattesi / sis kahissa päri kor-
raoa tulive perastičku / kār kambrist ke-
ričku altre ette // mut oli leižer pān /
piķ lōr / niske ne pēničke / niske päre 'pāja'
mūsu //

osusteva lätšime // ķēva, naīne vīz minu / izao
mēz peis, mehe // ķēva, naīne olī iķke suoula-
ne / rišti, ema vīz minu // tagazi / sīz piši
kūn olema // seitsime peis, mehe pūtē prūsi
pūtē // aū, vārat olī iķke / lasras kōkku lūsu /
ķēvuse aīo / sīs ķēvuo / muiou kūzo // aū,
vāratte manu paṇtti pusel azemile //

keriķkust āra / sīs taṇtsitti / aķkatti tanu
pāhā panema / nizuķkene puhvittu tanu //
ām iķke pani pāhā / minul olī aīoe / aoa
iķke tullī sīja // kui tanu pāhā paṇtti /
sīs vizatti raha // talōrik niou kolizi /
nī, pālū raha / et oštin raķk tī, maššina //
teštetti vīl ūlīs / jūsi tēvize vīna / lā-
litti prūsi kraṇtsi //

kolm pāiva sūsi // l valoe lina ol' laūva
pāl / oma sōois ja jōois / sūlois ja saījas //
tēne pāiv titti soī sūkki / rīzi suppi // emā
kittis pālē sille vīl sūltti // uoa kinkci-
mist / mis praīou / eš, ale // tūsi sōoi, krā-
mi / tūsi vai tēve varik / liha ja ķiķke /
mis vīoa pisaoa piou //

(Jutustanud Liine-Rosalie Karu)

Vana aja rēivastusēst ja pērimisēst. piķke-
mas uṇsruķkuo olīva vanast / piķkās uṇs-

rukkuo // uñdrukku pâl sēni māni jakkis //
oll'i valoe peru / ame kutrutti // kihoazis
ei ollu / kum̃mioa sāppas // lõkkimist ei
ollu / tritri rāt' oli pân / sīsī rät̃tik ka/
kes jēisiz aita //

vanast peru Bāir / nī pāllu tūo // kol-
me jalō oli / sāl peretti kār̃itsi / aŗrutte-
si pân // sippi oll'i // vanast kēsetti sipp-
pi // siā razer ja sēzi oivi / ja tetti
sippi // minu minija's kēsas vīl praiou esi //
(Liine-Rosalie Karu)

5. Kokkuvõte.

Tartu-Haanja murrak on oma põhiolemuselt lõunaestiline, kuid ajapikku on sinna taimeunud suured nihked põhja-estli murrete ja kirjakeele suunas. Peaaegu kõikide eL murdejoonte kõrval tuntakse ja tarvitatakse paralleelselt eP vormi. Mõned vormid on juba järjekindlalt kirjakeelsed.

TMR murrakus ristuvad 4 murde iselärasused on jaotatud rühmadesse. Jaotamisel on arvesse võetud ühe või teise morfeemi ülikraalu, sest absoluutselt järjekindlat esinemist ei ole ühegi morfeemi juures.

5.1. Tartu murdega ühised jooned.

d > ϕ mitmuse 3. p. lõpust : lāssiva 'lased',
nud-partitsiibist : aĩaane, keivaldane,
tud-partitsiibist : vette, leioattu.

B ≡ komparatiivi nominatiivis : raĩaemz, vaĩaemz
ks > ss tingivas kõneviisis : tuleš 'tuleks' annaš,
kse-olevikus : tehaš tehakse 'jättaš'.

lj > ll : nellānsal, vāllā pāl, pāllu,

tk > kk : jākka leisa 'jätke leisa' kaikkuz.

Geminaat on andnud meidra kaasnõhulise silbi järel: ku^hnamasa, veoruttasi, magazise 'magasite'

as on kadunud nominatiivist: vazik, ēriņš.
mitmuse osastava lõpp on -it: tūtrit, elājit
~ eP-id: vanemsis 'vanemaid'

restitlura käände lõpp on -n: elun, kiillen
esivris on lõpp -n: nōren 'noorena', oli
sulazen†, vanan 'vanana'

iv pk. verbid on minevikus nõrgas astmes:
lei^hassime, ūt^helssiva

e ≡ kerš
~ e > o (eP): ko^hrd, kollane.

e ≡ r es: pera, peri 'pärit', perast.

ā ≡ pālmine, sāl, sā^hsma.

ē ≡ vēraz, pē^hraz

~ e > el (eP) eē^huz

āi ≡ kaiv, pāiv

~ ai > ae: pāiv, laiv

a > e umbisikulise tugumoe minevikus: jā^hvattēsi
mõned 1. silbi vokaalid on kõrgenenud: riha,

uhakkas.

hilisdiptongi esikomponent ei ole madaldunud:

riā 'sea', ria vahe

keskkõrged vokaalid on kõrgenenud tugevas
astmes: ki^htsime 'keetsime', tū^h 'töö', ri^hou 'roog'

vähesel määral esineb vokaalharmoniaal: remā,
seppā, ninā.

5.2. Põhja-etti keskmurdega ühised jooned.

d $\equiv$ mitmuse nominatiivis : mehe, mees

b $> \phi$ komparatiivi genitiivist : süremast, pihkem
emale

ks $\equiv$ 1. silbi järel : maks, aks

ht $\equiv$ vahetu

ainsuse 2. pöörde lõpus on -d : veolzi

$\sim$ el-t : kallässit

ainsuse osastara lõpus on -d : mañnas, äitas

mitmuse osastara lõpus on -sid : vañmizid

'farme', kanazid

tarvitatakse de-mitmust : jalasell,

ne-adjektiivides on vaheldus ne $\sim$ se : sevized

$\sim$ ne $\sim$ tse : nällätse 'näljased'

da-infinitiivis on analoogivormid : niiskusa,
erusa,

a $> \phi$: pelez, lejo

ja $\equiv$ jaou

ü $> \phi$: püüma, nüis

ei $\equiv$ sein, einas

diptongi järelkomponent on assimileerunud :

nēdikene, lādan 'laudas'

$\sim$ säilinud : laūlas, poiizid

5.3. Idamurdega ühised jooned.

lülaldamine konsonantühendiga sõna algul:

klīm 'līm', krüseline 'ruuduline'

ks > st saavas käändes: seppä poizist, sürest
d on säilinud rodutava kao asemel: üle

sasa 'saja', veoätti 'reeti'

fn > hn: lähne 'lāinud', nähne 'nāinud'

~ el nn: nānnu

v ≡ leerukke 'lööke'

o > e etse oohe (ühel küljehil)

järgsõlvide diptong ≡ erilāizi, venelāizi

kaudse kõneriis minevikes on tunnus -nuva:

nānnuva 'alevat nāinud', sānuva

lihtmineviku 3. pöördes mitmuses on tunnus -va:

kūliva 'kuulsd', oliva, māgoiziva

5.4. Läänemurdega ühine joon.

vī kk. sõnad on mitmuses nõrgas astmes:

külmaseva, loojaseva, vallasev 'val-
dades', silmasele, lõmadest, peorasis

Говор Тарту - Маарья. Резюме.

В настоящей дипломной работе даётся обзор фонетических, морфологических и лексикальных особенностей говора Тарту - Маарья. Работа основывается на материалах собранных в Эвасту.

Говор Тарту - Маарья относится к на-
рециям южной Эстонии, к тартускому диалекту, но граничит с северо-эстонскими нарезиями. В течение лет говор постоянно удалялся от тартуского диалекта, рос влияние общенародного языка. Немногие морфемы употребляются только по южно-эстонским нарезиям, также параллельно употребляют и северо-эстонские формы. Есть формы, которые уже последовательно северо-эстонские (n в окончании 1-ого лица, d в окончании именительного падежа множественного числа!).

Вдобавок здесь укоренились некоторые восточные черты распространявшиеся в восточном нарезии (st в окончании транслатива) и особенность западного нарезия: слабая степень во множественном числе.

Самые крупные сдвиги в лексике. В

работе дана таблица и карты, которые отражают изменения в словарном запасе в течение 45 лет.

Сейчас литературный язык активно действует в говоре, его можно назвать полудиалектом.

Kasutatud kirjandus.

Trükitud materjalid.

- P. Ariste, Ekstsessiivist läänemere keeltes. ESA v, Tallinn, 1960.
- Eesti entsüklopeedia viii, Tartu, 1937.
- L. Jaanits, Eesti NSV territooriumi kiriaja elanike päritolu küsimusi. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, 1956.
- A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, 1956.
- A. Kask, Eesti keele ajalooline grammatika, Tartu, 1967. (rotaprint)
- A. Kask, Eesti murretest. Kodumurre. Tallinn, 1962, nr. 3-4.
- A. Kask, Valimik Eesti murdenäiteid. Tartu 1966. (rotaprint)
- Kas tunnud maad. Tallinn, 1965.
- H. Keem, Haruldast tartu murde sõnavaras. ESA viii. Tallinn, 1962.
- H. Keem, Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes. ESA iv. Tallinn, 1959.
- L. Kettunen, Eesti keele äännehistoria. Helsingi, 1929.
- H. Moora, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956.

- Ü. Parbus, Kirjakeelest, siirdikeelest ja murdekeelest. ESA XII. Tallinn, 1966.
- J. Pregel, Paar pisikest tähelepanekut. „Keel ja Kirjandus“ 1965, nr. 12.
- A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest lügendusest. Tartu, 1932.
- A. Saareste, Väike eesti murdeatlas. Uppsala, 1955. (VEM)
- A. Saareste, Lühikaaelseist vahetõradest eesti murretes. Tartu, 1924. (LV)
- S. Tanning, Lõuna-eesti muredõne. Kodumurre. Tallinn, 1962, nr. 3-4.
- Tarto lina Maria kirriko kella pühendamisse päeva mäletuses. 1862.
- Tartumaa. Tartu 1925.
- E. Turu, hakkama - õmblema - tüüpi verbide imperfektist eesti murretes. ESA VIII. Tallinn, 1962.
- E. Turu, Lühesilbiliste ä-tüvliste verbide imperfektist eesti murretes. ESA V. Tallinn, 1959.
- E. Turu, Ühesilbiliste vokaaltüvliste verbide imperfektist. „Keel ja Kirjandus“ 1960, nr. 1.
- A. Univere, a-listest mitmuse vormidest eesti murdes. ESA I. Tallinn, 1955.
- A. Univere, Ühesilbiliste vokaaltüvede pluraali genitiivist. RKJ uurimused II. Tallinn, 1958.
- H. Viires, se - tle vaheldus eesti ne-adjektiivides. ESA VII. Tallinn, 1961.

H. Vüres, ne - omadussõnade kahe tulitustüübi
(kuldne ~ kullane) kujunemisest. „Kul ja
Kirjandus“ 1961, nr. 4.

Läärikirjalised materjalid TRÜ Eesti kulte
kateedri murdekogudest.

R. Alekõrs, Murditekste Vesneri vallast. Tartu,
1936. (T-151)

A. Kukk, Kuuldeline murditekst Tartu-Maarja
kiirkonnast. Tähtvere - Voruse vald, 1940.
(T-167)

L. Park, Ülvaade tartu-maarja murrakust.
(Tammistu vald, Liikitaja küla), 1954.
(K-45)

L. Park, Murditekste Tartu-Maarest. Tammistu
valla Liikitaja külast, 1954. (T-211)

J. Pihlo, Torma murraku monograafia. Diplo-
mitöö. 1959. (Ü-37)

Reinhold, Häälikulisi ja morfoloogilisi murde-
jooni Raadi valla Kõrvekülalt, 1932. (Ü-19)

Sisukord.

0. Sissejuhatus.	2
1. Ülevaade fonetikast.	20
1.1. Konsonantism.	21
1.1.1. Üksikklusülid sõna algul.	
1.1.2. Konsonantühendid sõna algul.	22
1.1.3. Üksikklusülid sõna sees silbi algul.	24
1.1.4. Üksikklusülid silbi lõpul.	31
1.1.5. Üksikklusülid sõna lõpul.	35
1.1.6. Kolme konsonandi ühendid.	37
1.1.7. Geminaatklusülid pea- ja kaasarõhulise silbi vokaali järel.	38
1.1.8. Geminaatklusülid nõrgarõhulise silbi vokaali järel.	41
1.1.9. Geminaatklusülid nasaalide ja liikvidade järel.	42
1.1.10. Klusülide olitatarad nõrgad vasted silbi algul.	43
1.1.11. Klusülide olitatarad nõrgad vasted silbi lõpul.	50
1.1.12. Spirandid.	51
1.1.13. Nasaalid.	55
1.1.14. Liikvidad.	59
1.1.15. Poolvokaalid.	62
1.1.16. Palatalisatsioon.	64

1. 2. Vokalism.	67
1. 2. 1. Esimise silbi lühikesed vokaalid.	67
1. 2. 2. Esimise silbi pikad vokaalid.	73
1. 2. 3. Esimise silbi diptongid.	79
1. 2. 4. Järgsilpide üksikvokaalid.	85
1. 2. 5. Lirukadu.	90
1. 2. 6. Lõpukadu.	94
1. 2. 7. Kontraktsioonid.	97
1. 2. 8. Järgsilpide diptongid	101
2. Määrade morfoloogiast.	104
2. 1. Noomen.	106
2. 1. 1. Mitmuse moodustamine.	106
2. 1. 2. Käärnamine	109
2. 1. 3. Adjektiivid.	127
2. 1. 4. Numeraalid.	129
2. 1. 5. Pronoomenid.	130
2. 2. Verb.	135
2. 2. 1. Infinitüivid.	135
2. 2. 2. Partitsüübid.	138
2. 2. 3. Figumoid.	140
2. 2. 4. Lõnerüüd.	142
2. 2. 5. Ajad.	144
2. 2. 6. Pöörded.	149
2. 2. 7. Eitar kõne	149
2. 3. Adverb.	151
3. Leksika.	153
4. Lisa.	175
5. Kokkuvõte.	200
Kasutatud kirjandus.	206
Resümee	204